यद्यपि—

अडादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् ।
धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः ॥ इति ।

तादृश एव विशिष्ट एव—तु । धातुः क्रियावाचीत्यर्थः ।

क्रियाविशेषाः संङ्घातैः प्रक्रम्यन्ते तथाविधाः ।
कार्याणामन्तरङ्गत्वमेवं धातूपसर्गयोः ॥
साधनैर्याति संबन्धं तथाभूतैव सा क्रिया ।—

इत्यप्युक्तं हरिणा, तथाऽपि भाष्यसम्मतत्वादाद्यमेव युक्तम् । धातूपसर्गकार्यस्यान्तरङ्गत्वं तु पूर्वोपस्थितान्तर्भूतार्थकनिमित्तकत्वात् । बाह्यसाधनकार्यप्रत्ययनिमित्तं तु द्वित्वादि बहिरङ्गमिति भावः ।

इदमेवाभिप्रेत्य "संप्रसारणाच्च" इति सूत्रे भाष्ये उक्तम्—अद्य आ ऊढा अद्योढा इत्यत्र धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणेऽद्यशब्देन पररूपम् । कथम् । तत्कार्यमन्तरङ्गम् । पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति । धातोस्तदर्थान्तर्भावेण बोधजनकत्वस्य तत्संबन्धं विना अभावात् । अद्यशब्देन तु नाङो योगः, धात्वर्थक्रियापेक्षत्वादाधारस्य। किमर्थं तर्हि अद्यशब्दः प्रयुज्यते, आङ इव विशिष्टस्यापि अधातुत्वेनानन्वयात् । अद्यशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति, आङो द्योतकत्वेन विशिष्टस्य धात्वर्थत्वादिति । तेनैतद्बोधयति—पूर्वं धातोः साधनकार्ययोगस्तत उपसर्गसंज्ञकशब्दसंबन्धस्ततो भिन्नपदवाच्यकारकसम्बन्ध इति ।

एवं च साध्यत्वं निष्पाद्यत्वरूपमेव भासते इति भाष्यसम्मतम् ।

किञ्चोपसर्गाणां द्योतकत्वमेव भाष्यसम्मतम् । अतएव "उपपदमातिङ्" इति सूत्रे धातूपसर्गयोः समासमाशङ्क्य "पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते" इति पूर्वं तिङि विशिष्टेनैव सामर्थ्यं स्यात्तत्र "अतिङ्" इति निषेधान्न तिङन्तेनैकार्थीभाव इति समाहितम् ।

पूर्वं धातोरुपसर्गसम्बन्धे, उपसर्गस्य वाचकत्वे च तत्र समासो वारयितुमशक्य एव ।

नच लकारमात्रोत्पत्त्याऽपि साधनसम्बन्धो जात एवेति तदा समासो दुर्वारः, नच तस्य काल्पनिकमर्थवत्त्वम्, विभक्तीनामपि तादृशार्थकत्वस्यार्थवत्सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टत्वादिति वाच्यम् । साधनस्य संख्यावैशिष्ट्यनियमेन संपूर्णतदाकाङ्क्षानिवर्त्तकतिङामुत्पत्त्यैव तदाकाङ्क्षानिवृत्तेः । तिङ्पदे च तिङ्भाविनो ऽपि ग्रहणाच्च ।

नचैवं परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे परमगार्ग्यायण इत्यादौ परमसंसृष्टस्यापि गार्ग्यस्य केवलस्यापत्येनैकार्थीभावाद्गार्ग्यशब्दादेव फक्, अतएव पकाराकारस्य न वृद्धिरिति "येन विधिस्तदन्तस्य" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्, तद्रीत्याऽत्रापि समासो दुर्वारः, तिङर्थराहितेनापि सामर्थ्यस्य सुवचत्वादिति वाच्यम् ।

वक्ष्यमाणरीत्या तिङां कर्त्रादिद्योतकत्वेन विशिष्टस्य धात्वर्थत्वात् तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तत्रा-

त्युपसर्गार्थोऽन्तरङ्गः तद्विशिष्टस्य साधनाकाङ्क्षत्वात् । द्योत्योऽपि कर्त्रादिर्बहिरङ्गः ॥ २१ ॥

( कुं० टी० ) *अडादीनामिति । अडादिव्यवस्थार्थमेव धातवः पृथगुपदिष्टाः । सोपसर्गा एव तु विशिष्टक्रियावचनाः । *विशिष्ट एव-उपसर्गविशिष्ट एव । तत एव लोके बोधात् । संग्रामयतौ सोपसर्गस्यैवाडादिदर्शनेनोपक्रम एवोपसर्गविशिष्टैः क्रियाप्रणयनात्तत्कार्यमन्तरङ्गमित्यर्थः । *तथाभूतैव-उपसर्गविशिष्टैव । कारकसम्बन्धं याति । *आद्यमिति । "पूर्वं धातुःसाधनेन" इति । *बाह्येति । बाह्यं यत्साधनं तस्य यत् कार्यं प्रत्यय इत्यर्थः । आशङ्कते *कथमिति । समाधत्ते *तत्कार्यमिति । *तदर्थान्तर्भावेण-उपसर्गार्थान्तर्भावेण । *अद्यशब्देनात्विवाति । अद्यशब्दस्याधारवाचित्वादाधारस्य च क्रियापेक्षत्वादिति भावः । किमर्थं तथेत्यत्रैव हेतुमाह *आङइवेति । आङो यथा न धातुत्वन्तथेत्यर्थः । *विशिष्टस्य-आङ्विशिष्टस्य । *अनन्वयात्-अन्वयासम्भवात् । तेन सह अद्यशब्दस्येत्यादिः । समाधत्ते *अद्यशब्दस्यापीति । *समुदायेनेति । उपसर्गद्योत्यार्थसहितधात्वर्थेनेत्यर्थः । *विशिष्टेनैवेति । तिङन्तेनैव समासो वाच्यस्तत्र "अतिङ्"इति निषेध एवेत्यर्थः । *तदा-लावस्थायाम् । *नचतस्येति । नहीत्यर्थः । काल्पनिकामिति यदुक्तं तत्समाधत्ते *विभक्तीनामपीति । *तादृशार्थकत्वस्य-कल्पितार्थकत्वस्य । *तिङामुत्पत्त्यैवेति । एवञ्च न लकारावस्थायामेकार्थीभावसम्भवः । *तिङ्भाविनोऽपीति । एवञ्च "अतिङ्"इति निषेधान्न समासप्राप्तिः । *नचैवमिति । परमगार्ग्यशब्देन यथैकार्थीभावात्फक् एवं तिङ्पूर्वभागे ऽप्येकार्थीभावो ऽस्त्वित्यर्थः ।

*विशिष्टस्य–तिङर्थविशिष्टस्य । तथाच तेनैकार्थीभावासम्भव इति भावः । *तस्य–समासस्य । बहिरङ्गत्वे बीजमाह *तद्वि· शिष्टस्येति । उपसर्गार्थविशिष्टस्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

( क० टी० ) दीक्षितमतसाधकहर्यन्तराविरोधमाह *यद्य· पीति । शास्त्रे इत्यन्तं पूर्वान्वयि । *तु–वस्तुतस्तु । हर्यन्तरमा· ह *क्रियेति । संघातैरिति । अनुभवानुकूलव्यापारादिरूपाः क्रिया· विशेषाः अनुभवादिभिरादावेव बोध्यन्ते इत्यर्थः । *कार्याणामि- ति । तयोस्तेषामन्तरङ्गत्वमेवं सति सिद्धमित्यर्थः । *तथेति । सं· घातबोध्यैवेत्यर्थः । क्रियेति चेत्यपीति पाठः । नन्वेवं तदुक्तमन्त· रङ्गत्वं स्वाभिमते कथं भाष्यमतेऽत आह *धातूपसर्गेति । अर्थकृ· तत्वाभावादाह *पूर्वोपस्थितेति । एवंच नानयोरन्तरङ्गबहिरङ्गभा· वः, किन्तु तत्कार्ययोरिति 'उपास्यते' इत्यादौ कर्मणि लसिद्धिः, संचस्कारेत्यादौ साधनसम्बन्धोत्तरमुपसर्गसम्बन्धे 'सं कृ ति' इति स्थितेऽन्तर्भूतार्थकनिमित्तकत्वाद्बाह्यसाधनसम्बन्धद्वित्वादिकार्यात् सुडन्तरङ्ग इति तत्सिद्धिश्चेति न दोष इति बोध्यम् । *इतिभाव इति । पूर्वहरेरित्यर्थः।*इदमेव–तत्कार्यस्योक्तान्तरङ्गत्वमेव। *गुणे–"आद्गु- गुण"इति । *पररूपम्–"ओमाङोश्च"इति । ह्यर्थमाह *धातोरिति । *नाङो योग इति । पृथग् उपसर्गस्यार्थाभावात् । तत्सत्त्वेऽप्याह *धात्वर्थेति । शङ्काशयमाह *आङ्इवेति । *समुदायेनेति । उप- सर्गद्योत्यार्थसहितधात्वर्थेनेत्यर्थः । तदाह *आङ इति । एवंचान्त- रङ्गार्थकशब्दनिमित्तकत्वेन धातूपसर्गकार्यमन्तरङ्गमिति तात्पर्यम् । तदाह *तेनेति । सूचयतीत्यर्थः । इतोऽपि प्रागुक्तभूषणाद्युक्त- मयुक्तमित्याह *एवंचेति । पूर्वं धातोः साधनयोगप्रतिपादने चेत्यर्थः । तस्यैव तदायत्तत्वं न तदुक्तस्येति तन्मते भाष्यासङ्गतिः स्पष्टेवेति भावः । उक्तसूत्रद्वयभाष्यस्य "उपपदम्"इति सूत्रभाष्यावि- रोधं प्रतिपादयितुं दीक्षितायुक्तिं खण्डयन्नाह *किञ्चेति । *उप- सर्गाणाम्–तत्संज्ञकानामित्यर्थः । क्रियागतविशेषबोधकानामिति यावत् । *अतएव–द्योतकत्वेन तेषां पश्चात्सम्बन्धादेव । इत्थं हि तत्रोक्तम् "उपपदम्" इति सूत्रे "गतिः" इतिसूत्रेच—अ-

तिङ्ग्रहणात् सुप्सुपेति निवर्त्य 'गतिकारकोपपदानाम्—" इति परिभाषां प्रत्याख्याय, "यद्येतज्ज्ञाप्यते केनेदानीं समासो भविष्यति ?, समर्थेन । यद्येवं धातूपसर्गयोरपि समासः प्राप्नोति-"पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन" इति । नैतदस्ति । "पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण" । साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्" इति ।

अस्यार्थः-यद्येतदिति, अतिङित्यस्य समासविशेषणतया शब्देनोत्तरपदस्यानुपादानात्प्रश्नः । समर्थेनेति, उपपदस्य सुबन्तत्वेन "सुप्"इत्यनुवृत्त्या वा पदविधित्वेन समर्थपरिभाषोपस्थानात् । सुपेत्यननुवृत्तावातिप्रसङ्गमाह यद्येवमिति । "कुगति"इत्यनेन । "अतिङ्" इत्यनेन तिङन्तस्यैव प्रतिषेधइति तात्पर्यम् । ततश्चैकस्वर्यादिप्रसङ्गः । न च "अतिङ्"इत्यस्य पर्युदासत्वेन तिङ्भिन्नप्रत्ययान्तः समास इत्यर्थान्न दोषः । प्रपिपाठिषतीत्यादौ 'प्रकृष्टा पठनेच्छा' इत्याद्यर्थके सन्नन्ते धातुनोपसर्गस्य समासापत्तेर्दुर्वारत्वात् । तिङ्भिन्नः कृत्प्रत्यय एवेत्यत्र तु न मानम् । तथा हि सति "उपपदं कृद्"इत्येव सूत्रयेत् । धातुप्रकृतिकत्वातिरिक्तसाजात्यस्य कृत्स्वप्यभावाच्च । प्रत्ययत्वं तु सुप्स्वतिप्रसक्तमेव । इदमेव ध्वनयितुमत्र वक्ष्यति-प्रपिपठीति । उपसर्गेण, तत्संज्ञकशब्देन । ततस्तयोः सामर्थ्यमस्ति उपसर्गार्थविशिष्टायाः क्रियायाः साधनेन योगात् । नैतदिति, "पूर्वं धातुरुपसर्गेण"इत्येतन्नास्तीत्यर्थः । अन्यथा "नैष दोष"इत्येव वदेत् । साधनेन, कर्त्तृकर्मरूपकारकेण । साध्यत्वेन प्रतीतस्य पूर्वं साधनाकाङ्क्षोदयेन तत्सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वात् । ततश्च पूर्वं साधनाभिधायिप्रत्ययोत्पत्तिः, पश्चात्साधनसंसृष्ट एव धातुरुपसर्गेण युज्यते न केवल इति, तेन सामर्थ्याभावात्तयोः समासाभावः । तत्र कृदन्तेन समासो भवत्येव, तिङन्तेन तु "अतिङ्" इति निषेधान्न भवति । पूर्वं धातोः साधनेन योगे युक्तिमाह—साधनंहीति । क्रियाम्, तत्प्रतीतिम् । निर्वर्त्तयति, निष्पादयति । साध्यत्वप्रतीतेस्तत्सम्बन्धाधीनत्वात् । साध्यत्वेन प्रतीतार्थकयोगे च तेषामुपसर्गत्वादिः । नच धातोः "भू सत्तायाम्" इत्यादितो व्याकरणात् गृहीतशक्तिकस्य तत्प्रतीतिः, कारकसम्बन्धसाध्यत्वात् । उपसर्गस्य तु क्रियागतविशेषद्योतकत्वरूपक्रिया-

योगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकत्वात् क्रियात्वज्ञानोत्तरमेव सम्बन्धः, तदुत्तरमेव "ते प्राग्धातोः" इति नियमप्रवृत्तेः । ताम्, साध्यत्वेन गृहीताम्। उपसर्गः, तत्संज्ञकशब्दः । द्योतकत्वेन विशिनष्टि । तत्र युक्तिमाह–अभिनिर्वृत्तस्येति, निष्पन्नत्वेन ज्ञातस्य । विशेषः, विशेषणं प्रकर्षादिः प्रजयतीत्यादावुपसर्गेण द्योतयितुं शक्यः । बोद्धारं प्रतीति शेष इति ।

तदेतदभिप्रेत्य संक्षेपेणाह *धातूपसर्गयोरिति । अतएवेत्यस्योक्तार्थं सूचयन् तद्व्यतिरेकमाह *पूर्वमिति । द्योतकत्वे ऽपि स दुर्निवार इति शङ्कते *नचेति । मात्रपदेन तिङ्व्यवच्छेदः । *इतीति । लकाराणामपि कारकार्थकतायाः शास्त्रसिद्धत्वेन तत्सम्बन्धेनैव साध्यत्वबोधे उपसर्गसम्बन्धे सति लावस्थायामिनामित्यर्थः । *तस्य–लत्वावच्छिन्नस्य । *विभक्तीनामिति । तदादेशास्येत्यर्थः । तेषां भावार्थकत्वस्यापि सत्त्वेन तत्प्रतीतावनियामकत्वादिति युक्तिस्तु न युक्ता, तात्पर्येण निर्णयादिति सूचयन्नाह *साधनस्येति । अत एव अध्यैयातामित्यादौ लावस्थायामाट्यपि पूर्वं न वृद्धिः, साधनकार्यस्य आताम एव पूर्वं प्रवृत्तेः, साध्यस्य साधनाकाङ्क्षानैयत्येनान्तरङ्गत्वात् । ततो "वार्णादाङ्गम्" इतीयङि यणि वृद्धाविष्टसिद्धेरिति केचित् ।

वस्तुतस्तत्पक्षे ऽन्तरङ्गत्वाद् वृद्धावेतद्रूपासिद्धिः । कथं चिद् "वार्णादाङ्गम्" इत्याश्रयणे ऽप्यनेकाच्त्वाद्यणापत्तिः । तस्मादध्यैयातामित्यादि छान्दसम् । तत्र हि "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगे ऽपि" इति बहुलग्रहणादादेशोत्तरं परत्वादियङि तत आटि वृद्धिरिति बोध्यम् । सामर्थ्यादाह *तिङिति । एतद्भाष्यतात्पर्यं वक्तुं शङ्कते *नचैवमपीति । तिङन्तस्य, तिङ्भाविलान्तस्य च समासवारणे ऽपीत्यर्थः । *समासइति । धातूपसर्गयोः निष्कृष्यैकार्थीभावो न समासादिप्रयोजक इति विशिष्टेनैकार्थीभावे ऽवयवानामपि तत्सत्त्वादिति भावः । तदाशयमाह *वक्ष्यमाणेति । तिङर्थनिरूपणावसरे इति भावः । *विशिष्टस्य–कालसंख्याकारकादिविशिष्टस्य । पञ्चकं धात्वर्थ इति भावः । *तस्य–अवयवेनासामर्थ्यस्य ।

अयं भावः–तिङन्तेन नैकार्थीभावः, "अतिङ्" इति निषेधात् ।

नापि तदवयवेन प्रत्ययार्थासंसृष्टेन, साधनसंसृष्टार्थस्यैवोपसर्गेण योगात् । तथा च तिङां द्योतकत्वमेवेति ।

नन्वेवमुपसर्गसंबन्धात्प्राक् केवलभ्वाम्यादेः सकर्मकत्वाभावेन कर्मणि लादयो न स्युः, किञ्च सञ्चस्कारेत्यादौ सुटोऽन्तरङ्गत्वं "सुट् कात्पूर्व" इति सूत्रभाष्योक्तं भज्येत, अत आह *तत्रापीति । तिङां द्योतकत्वे ऽपीत्यर्थः । *उपसर्गार्थः–तद्द्योत्यार्थः । *द्योत्योऽपीति । आकाङ्क्षाक्रमेणोपस्थितिक्रमस्यात्रापि सत्त्वात् पञ्चकपक्षे स्वार्थादिक्रमवत् । यथा चैतत्तथोक्तं प्राक् ।

एतेनोपसर्गाणां द्योतकत्वे ऽप्युपास्यत इत्यादौ सकर्मकत्वाय तद्द्योत्यार्थस्य साधनसंबन्धात्पूर्वमेव धातुना बोधनावश्यकत्वेनो-पसर्गेण पूर्वयोगस्यावश्यकत्वेन सामर्थ्यस्य सत्त्वेन धातूपसर्गयो-स्तत्रैव समासो दुर्वार इत्यपास्तम् ।

तदुक्तम् "उपपदम्" इत्यत्र कैयटेनोक्तप्रथमाशङ्कासमाधित्वेन 'अनुभूयते सुखम, उपास्यते गुरुरित्यादौ केवलधातुरेव सकार्मिकां क्रियां वक्ति, उपसर्गस्तु द्योतकः श्रोतृबोधाय पश्चादेव सम्बध्यते इति नास्ति कश्चिदस्मिन्पक्षे दोष' इति ॥ २१ ॥

**प्रपिपठिषतीत्यादौ "समानकर्तृकाद्" इत्युक्तेः स-नर्थसाधनेनैव प्रकृतेरपि तदाकाङ्क्षाशान्तेः सनैकार्थी-भावात्, तद्विशेषणत्वाच्च प्रकृत्यर्थस्य तदुत्तरं प्रा-दियोग इति न समासः । इतो ऽप्युपसर्गाणां वा-चकत्वं निरस्तम् । विशिष्टाया एव क्रियाया इषिक-र्मत्वस्य प्रतिपाद्यतया सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्सनुत्प-त्त्यनापत्तेः ।**

**"निर्विशः" इत्यादेर्निः परत्वयोग्याद्विशेरित्यर्थः । "सम्पृच" इत्यादेरपि संपूर्वत्वयोग्यात्पृचेरित्यादिः क्र-मेणार्थः । गोसन्दाय इत्यादावपि समुपसर्गद्योत्यार्थ-विशिष्टाद्दानोः कर्मण्युपपदे बुद्धिस्थे ऽणि ततः समा योगे गतिसमासे उपपदसमासो बोध्यः ।**

यद्यप्युपसर्गमुपक्रम्य—

स वाचको विशेषाणां सम्भवाद् द्योतकोऽपि वा । इति-

उक्तं हरिणा, यथा प्रतिष्ठते इत्यत्र गतिनिवृत्ति-वाचको धातुः, उपसर्गो गतिवाचक इति पुञ्जराजश्च, तथापि तिष्ठतेर्धातुत्वेन यज्यादिवदनेकार्थत्वा-द्धातोरेव गतिरर्थः । प्रशब्दस्तु द्योतक एव, उपसर्ग-त्वात्, प्रपचतीत्यादिस्थप्रशब्दवदित्यार्थिकया—

स्थाऽऽदिभिः केवलैर्यच्च गमनादि न गम्यते ।
तत्रानुमानाद्द्विविधात्तद्धर्मा प्रादिरुच्यते ॥ इति—

कारिकया,

क्वचित्सम्भविनो भेदाः केवलैरनिदर्शिताः ।
उपसर्गेण संबन्धे व्यज्यन्ते प्रपराऽऽदिना ॥

इत्यादिना च द्योतकत्वमेवोपसर्गाणां सिद्धान्ति-तम् । तद्धर्म्मा, द्योतकत्वधर्मा । क्वचित्, पचत्यादौ ॥२२॥

( कुं० टी० ) *समानकर्तृकादित्युक्तेरिति । समानकर्तृ-कत्वसिद्धये उभयोः कर्त्रोरैक्यं प्रतिपाद्यम्, तथाच तादृशपाठ-विषयकेच्छायामेव प्रकर्षो बोध्यते इत्यर्थः । *सनर्थेति । सनर्थ-स्य साधनमिति विग्रहः । *तदाकाङ्क्षा—साधनाकाङ्क्षा । *सनेति । प्रकृतेरिति शेषः । हेत्वन्तरमाह *तद्विशेषणत्वाच्चेति । सनर्थे विशेषणत्वाच्चेत्यर्थः । *विशिष्टायाइति । प्रादीनां वाचकत्वे तु प्रकर्षविशिष्टपाठादीनामिषिकर्मत्वं वाच्यम्, तत्र पाठस्य सापेक्ष-त्वात्सन् न स्यादित्यर्थः । ननु धातूपसर्गयोः पूर्वं योगाभावे कथं

१ उभयनिरूपितकर्त्रोरित्यर्थः ।

"नैर्विंशः" इति, तत्राह *योग्यादिति। *सम्पृचेत्यादेरिति। "सम्पृचानुरुधाङ्—"इति णिनिविधेः। *गोसन्दायइति। अत्रापि उपसर्गयोगे भाविनि दाधातोरण्, ततो दाय–संशब्दयोः समासे गवा समास इत्यर्थः। *बुद्धिस्थेइति। कर्मत्वस्य क्रियानिरूप्यत्वादिति भावः। *स वाचकइति। न केवलमुपसर्गो द्योतकः किन्तु वाचको ऽपि, तिष्ठतेर्गतिनिवृत्तिवाचित्वे ऽपि प्रतिष्ठते इत्यत्र गतिबोधेन विशेषसम्भवात्। *यज्यादिवदिति। तत्र पूजादानाद्यनेकार्थत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्। *प्रपचतीति। अत्र आदिकर्मद्योतकत्वं प्रशब्दस्य। *स्थादिभिरिति। केवलैस्तिष्ठत्यादिभिर्यत्र गमनं न प्रतीयते तत्र तद्द्योतनाय प्रादिः प्रयुज्यते इत्यर्थः। *तत्रानुमानाद् द्विविधादिति। प्रशब्द आदिकर्मद्योतकः प्रशब्दत्वात्, प्रपूर्वोदितगत्यादिदृष्टप्रशब्दवदित्येकेनानुमानेनोपसर्गाणां द्योतकत्वम्, तिष्ठतिरनेकार्थः धातुत्वादिति द्वितीयेनानुमानेन धातूनां नानार्थत्वम्। सम्भवन्तोऽपि भेदा यत्र केवलधातुभिरप्रतीतास्तत्रोपसर्गा व्यञ्जका इत्यर्थः॥ २२॥

(क० टी०) उक्तमेव ध्वनयन् भाष्याद्यनुक्तत्वान्न्यूनतानिरासायान्यत्रापि समासापत्तिं वारयति *प्रपिपठीति। इत्यादावपीत्यर्थः। *सनेति। प्रकृतेरिति शेषः। तथा च न केवलधातुनोपसर्गस्य सामर्थ्यमिति न तयोः स इति भावः। नन्वेवमपि सन्नन्तेनैवास्त्वत आह *तत्तद्विशेषेति। तथाच प्रधानकार्योत्तरमित्यर्थः। अस्याशय 'अयम्भाव' इत्यनेन व्याख्याने उक्त एव। नच"कर्मग्रहणात्सन्विधौ धातुग्रहणानर्थक्यम्। सोपसर्गे कर्मेति चेत् कर्मविशेषकत्वादुपसर्गस्यानुपसर्गं कर्म, सोपसर्गस्य हि कर्मत्वे धात्वधिकारे ऽपि सनो विशिष्टविषयेच्छाया एव बोधनीयत्वादविधानमकर्मत्वाद्" इति। "एतच्चात्र युक्तं यत्सोपसर्गं कर्म। न च सनो ऽनुत्पत्त्यापत्तिः। कर्मण इति षष्ठी, कर्मणो ऽवयवाद्धातोरित्यर्थात्। केवलात्तु व्यपदेशिवद्भावेन। महान्तं पुत्र-

मिच्छतीत्यादौ विशिष्टकर्मणो ऽवयवात्सुबन्तात्सु क्यज् न, सापेक्षत्वेनासामर्थ्याद्''इति च सनूसूत्रस्थवार्त्तिकभाष्यविरोध इति वाच्यम् । सोपसर्गमित्यस्योपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टमित्यर्थेनाद्यदोषाभावात्, अग्रिमग्रन्थस्त्वेकदेशिन इति सोऽन्त्यदोषः । तदुक्तं कैयटेन-'धातुरेव विशिष्टां क्रियामाह, उपसर्गस्तु द्योतक इति सापेक्षत्वाभाव इति । तदेतद् ध्वनयन्नाह *इतोऽपीति । अस्यार्थमाह *विशिष्टायाइति । एतेन 'इषिकर्मत्वमिह विशिष्टाया एव क्रियायाः प्रतिपाद्यमिति पूर्वमुपसर्गेण सम्बन्धाद्धातुग्रहणाभावे विशिष्टात् सन आपत्तिः' इति तत्रत्यकैयटोक्तमपास्तम् । अत्रैव धातूपसर्गयोः समासापत्तेः । भाष्यं तु उक्तसर्वभाष्याविरोधेनैव व्याख्यातम् ।

नन्वेवमपि निविशते इत्यादौ तयोः समासापत्तिस्तयोर्मिथः सम्बन्धमुपजीव्यैवात्मनेपदविधानेन ततस्तस्य पूर्वमावश्यकत्वादत आह *नेर्विश इति । आदिना "परिव्यवेभ्यः", "विपराभ्यां जेः" इत्यादिपरिग्रहः । यद्यप्यत्र षष्ठ्या निद्योत्यार्थविशेषार्थप्रतिपादकादित्यर्थेन निर्वाहस्तथाप्यग्रिमसूत्रानुरोधेनाह *नेःपरत्वेनेति । *इत्यर्थः-क्रमेणेत्याद्यर्थः । तथाच तत्सम्बन्धात्पूर्वमेवात्मनेपदप्रवृत्तिरिति न दोषः । तत्र षष्ठ्यर्थे पञ्चमीकल्पने तु गौरवम् । स्पष्टं चेदं "नेर्विश" इत्यत्र भाष्ये । एतेन सुटो ऽपि संपरिभ्यामुपसृष्टस्येत्यर्थेन, ताभ्यां परत्वयोग्यस्येत्यर्थेन वा समो योगात्पूर्वमेव सुडित्येवमन्तरङ्गत्वं सूचितम । नन्वेवमपि विभक्त्यभावेन समुदायोच्चारणेन विधेः सम्पर्कीत्यादौ तयोः समासापत्तिरत आह *संपृचेत्यादेरपीति । उक्तभाष्याविरोधायोक्तरीत्या सूत्रे द्वयोरनुकरणेन षष्ठीसमासइति भावः । आयतस्तूः कटप्रूरजस्रमित्यादौ तथा सत्त्वे ऽपि धातूपसर्गयोः क्वापि स नेति तात्पर्यम् । उक्तरीत्या "संप्रसारणाच्च" इति भाष्यरीत्या चेष्टमपि सिद्धान्ते सिध्यतीत्याह *गोसन्दाय इति । *विशिष्टात्-तद्विशिष्टार्थप्रतिपादिकात् । पूर्वमसम्बन्धायाह *बुद्धिस्थेइति । ईदृशे स्थले ऽयमेव साधुत्वान्वाख्यानप्रकार इति सर्वतात्पर्यम् । एवं हरिसंमतभाष्यसिद्धान्ते हरिविरोधं हयुक्त्यैव परिहरति *यद्यपीत्यादिना सिद्धान्तितमित्यन्तेन । तत्त्वस्य स्पष्टत्वाद्वाचकमात्रोदाहरणमाह *यथाप्रतिष्ठते इति । भूवादिसूत्रभाष्योक्तमेव । *तिष्ठतेरिति । स्थाधातोरित्यर्थः । *इत्यर्थिकया-इतितात्पर्यिकया ।

चेतनविशिष्टैर्गम्यत इत्यस्य समुच्चयः । एवमन्वयव्यतिरेकयोः सत्त्वेऽपि न वाचकत्वं तयोर्द्योतकतयैवोपपत्तेरित्याह *तत्र–तत्प्रतीतिविषये इत्यर्थः । *द्विविधात्–अन्वयव्यतिरेकिणः । पूर्वोक्तमीदृशमेव । प्रादिरुपसर्ग एवेत्याह *क्वचिदिति । *भेदाः–विशेषाः प्रकर्षादयः । तत्र हेतुमाह *उपसर्गेति । यत इत्यादिः ॥ २२ ॥

यत्र तु भावे प्रत्ययः तत्राप्यन्तरङ्गत्वाद्भिन्नपदोपात्तकर्त्रादिना साधनांशे निराकाङ्क्षत्वे उपसर्गयोग इति तत्रापि न समासः । अत एव "णेरध्ययने" इत्यादि सङ्गच्छते। अध्यागच्छति, पर्यागच्छतीत्यादावागच्छतीत्यस्मादेव गमनस्यावगत्या लौकिके शब्दव्यवहारे लाघवानादरात्स्पष्टार्थमेवाधिपर्योः प्रयोगः इति संभूयार्थबोधकत्वात्समुदाय एव विशिष्टार्थबोधक इति । उपसर्गस्यानर्थकत्वमर्थान्तराबोधकत्वादिति बोध्यम् ।

क्वचित्तु क्रियागतविशेषबोधकातिरिक्तनिपातानां वाचकत्वमपि । अतएव 'न' इत्यतो ऽभावबोधः, 'कस्य' इति जिज्ञासा च दृश्यते ऽभावशब्द इव ।

किञ्च 'पर्वताद् आ' इत्यादौ पर्वतादर्वागित्यर्थप्रतीतिस्तत्र वाचकत्वमेवेति निरुक्ते स्पष्टम् । द्योत्यत्वे हि पञ्चमी न स्यात्तस्य विशेषणता च स्यात् ॥ २३ ॥

( कुं० टी०) ननु स्थीयते इत्यादौ धात्वर्थस्यैव बोध्यत्वाद्धातूपसर्गयोः समासो दुर्वार इत्यत आह *यत्रत्विति । *आगमनस्येति । उपरिभावविशिष्टस्य, सर्वतोभावविशिष्टस्य च आगमनस्य प्रकरणादेवावगत्येत्यर्थः । *सम्भूय–मिलित्वा ॥२३॥

( क० टी० ) नन्वेवमपि प्रत्ययो ज्ञानमित्यादौ भावप्रत्यये

उक्तरीतेरसम्भवात्तयोः समासापत्तिरेवेति अत आह *यत्र-त्विति । तुरुक्तवैलक्षण्ये । समानपदोपात्तसाधनस्थले तथा, अत्र तु भावार्थकत्वेनान्तरङ्गत्वात् यजादौ प्रोक्तरीत्यैवागत्या बाह्यसाधनसम्बन्धेन क्रियात्वावगतौ उपसर्गसम्बन्ध इत्यर्थः।तदाह *अन्तरङ्गत्वादिति।*निराकाङ्क्षत्वे सति।एवञ्च "वार्णादाङ्गम्" इतिन्यायेन गुणे यणा रूपसिद्धिस्तदाह *अतएवेति।तत्र तथाऽङ्गीकारादेवेत्यर्थः।*आदिना प्रत्यय इत्यादि।"सम्प्रसारणाच्च" इति सूत्रभाष्यं तु समानपदोपात्तसाधनविषयमिति न तद्विरोधः।एतेनात्र पूर्वमुपसर्गसम्बन्धे ऽपि "अध्ययने" इत्यादिनिर्देशैः पूर्वं ततः साधनकार्यप्रवृत्तिरिष्यते इति हरदत्ताद्युक्तम्, उपसर्गाणां वाचकत्वमेवास्तु स्वस्वयुक्तेत्याद्युक्तमेव कर्मत्वं सकर्मकत्वं चेत्यनुभूयत इत्यादौ कर्मणि लादिसिद्धिरिति नव्योक्तं चापास्तम् । तत्रैव धातूपसर्गयोः समासापत्तेः । नन्वध्यागच्छतीत्यादावध्यादेरनर्थकत्वव्यवहारः सोऽत्रासङ्गतः । क्रियानिरूपितसम्बन्धविशेषद्योतकत्वं विना कर्मप्रवचनीयत्वस्य दुर्वचत्वात् । किञ्च तत्त्वे क्रियाविशेषणीभूतार्थद्योतकत्वमेव क्रियायोगः सच नेति तस्य गत्याद्यपवादत्वस्य दुर्वचत्वादत आह *अध्यागच्छतीति । आङस्तद्गतविशेषद्योतकत्वमस्तीत्याह *आगच्छतीति । एतेन वैपरीत्यं निरस्तम् । तत्प्रयोगासङ्गतिं परिहरति *लौकिके इति । अन्यथा कलशादिप्रयोगो न स्यात् । गतित्वादिप्राप्तये आह*सम्भूयेति । स्थितयोरिति शेषः । तत्प्रयोगे इति भावः । *उपसर्गस्येति । तत्त्वाद्यभिमतस्याधिपर्यन्यतरस्य, तत्त्ववत आङश्चेत्यर्थः । *अर्थान्तरेति । आङ्द्योत्यार्थतोऽन्यार्थेत्यर्थः । कर्मप्रवचनीयसंज्ञा तु वचनसामर्थ्यादिति तात्पर्यम् । एवमुपसर्गाणां द्योतकत्वं तत्समकक्षतदन्यनिपातानां चोक्तम्, चादीनां वाचकत्वे परोक्तदूषणखण्डनेन तेषां तत्त्वं चोक्तम्, तद्विशदयति *काचित्त्विति । घटश्चेत्यादावित्यर्थः । प्रादेरपि संग्रहाय *निपातानामिति । द्योतकत्वस्यापिना संग्रहः । तच्च व्यवस्थितं बोध्यम् । इदमेवोदाहरणान्तरप्रदर्शनेन पोषयति *अतएवेति। तेषां वाचकत्वादेवेत्यर्थः । अस्य दृश्यते इत्यत्रान्वयः। तेनानुभवोऽत्र प्रमाणमिति सूचितम् । *शब्देइति विषयसप्तमी । निपातानामित्युक्तिं सफलयन्नाह *किञ्चेति । *नस्यादिति । तथासति तस्य प्रकृत्यर्थतया तस्यादिकुशब्दत्वेन तद्योगाभावादिति भावः । ननु

द्योत्यार्थेनैव तत्त्वमस्तु प्राग्वदत आह *तस्येति । अर्वागित्यस्ये त्यर्थः ॥ २३ ॥

अत एव "स्त्रियाम्" इतिसूत्रे स्त्रीत्वस्य प्राधान्ये वचनानुपपत्तिमाशङ्क्य द्योतकतापक्षेण समाहितम् । अत एव च "हेतुमति च" इतिसूत्रे भाष्ये द्योतकतापक्षे 'हेतुमति' इत्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमुक्तम् । "स्त्रियाम्" इति सूत्रे च 'स्त्रियाः प्रकृतिविशेषणत्वाद्' इत्यनेन स्त्रीशब्दार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादित्यर्थकेन द्योतकतापक्ष उक्तः ।

तदुक्तं हरिणा—

निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः ।
आगमा इव केऽपि स्युः सम्भूयार्थस्य वाचकाः ॥ इति ।

केचिदित्युभयान्वयि—केचित्पृथगर्थाभिधायिनः वाचकाः, केचिदनर्थका एवेत्याह—आगमा इवेति, इति तदर्थः ।

प्रातिशाख्येऽपि—

नामाख्यातमुपसर्गो निपातः
चत्वार्याहुः पदजातानि शाब्दाः ॥
तन्नाम येनाभिदधाति सत्त्वम्
तदाख्यातं येन भावं सधातुः ॥
उपसर्गा विंशतिरर्थवाचकाः
सहेतराभ्यामितरे निपाताः ॥
क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् ।
सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणाः ॥ इति ।

"सधातुरित्यत्र तृतीयार्थे प्रथमा । इतराभ्यां नामा-

ख्याताभ्यां सह। अर्थवाचका इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन सम्बन्धः । इतरे नामाख्यातेभ्यो ऽन्ये निपातास्तथा-ज्ञेयाः । उपसर्गो विशेषकृदित्यनेन तेषां द्योतकत्वं दर्शयति । पादपूरणाः पादपूरणा अपि इत्यर्थः" इति तद्भाष्यम्। थाल्जातीयर्कनो ऽत्यन्तस्वार्थिकाः, नतु ते प्रकृतेः प्रकारवद्वृत्तित्वद्योतकाः प्रत्ययं विना ऽपि यो 'हरिः स हरः' 'सिंहो माणवक' इत्यादौ प्रकृतिमात्रात्तदर्थबोधनात् । अतएवैषां नित्यत्वं नोक्तमाकरे ।

एतेन तत्र द्योत्यार्थस्य विशेष्यताऽस्त्येवेति द्योत्यत्वे विशेषणत्वापत्तिरित्ययुक्तमित्यपास्तम्। "जात्यन्ताच्छ बन्धुनि" इतिच्छस्तु आश्रयरूपबन्धुवाचक एव । "प्राग्दिश" इत्यारभ्य स्वार्थिकत्वं तु प्रायेणेति बोध्यम् ।

एवं "देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्"इत्यादेरपि । "तत्प्रकृतवचने मयट्" इत्यत्राकरे स्पष्टमिदम् ।

शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव। इत्यादौ तु द्योतकता । अन्यथा उस्रसदृशस्य करणत्वे ऽपि उस्रस्याकरणत्वादुस्रपदोत्तरतृतीयाया नैरर्थक्यमसाधुत्वं च स्यात् । इवशब्दात्तृतीयाऽभावेन सदृशस्य करणत्वालाभश्च स्यात् । इवशब्दोत्तरं सर्वविभक्तिलुक्सत्त्वे ऽपि न ताः सार्थिकाः । विभक्त्यर्थाप्रधाननिपातार्थस्य कारकत्वेनानन्वयात् ॥ २४ ॥

( कुं०टी० ) *वचनानुपपत्तिमिति । स्त्रीत्वे संख्याद्य-

भावात् । *निपाता द्योतका इति । घटश्च पटश्चेत्यादौ पृथगर्थाभिधायिनो निपाता द्योतकाः, अध्यागच्छतीत्यादौ सम्भूयार्थस्य वाचकास्तु अनर्थका एव । वाचकत्वं तु निपातानां नास्ति ।

चादयो न प्रयुज्यन्ते पदत्वे सति केवलाः । इति—

हरिणैव निराकृतत्वादिति पुञ्जराजस्वरसः । मूलकारस्तु केषां चिद्वाचकत्वं स्वीकृत्य केचिद् द्योतकाः, केचित्तु-पृथगर्थाभिधायिनो वाचका इति व्याख्यत् । *तृतीयार्थे इति । धातुसहितेन येनेत्यर्थ इति भावः । *इतरे निपाताः—उपसर्गभिन्ननिपाताः ॥ २४ ॥

(कु० टी०) ननु द्योत्यत्वे ऽपि कुतो न विशेष्यत्वमत आह *अत एवेति । तस्य विशेषणत्वादेवेत्यर्थः । *स्त्रियामिति । चातुर्थिके इत्यर्थः । प्राधान्यात्प्रत्ययविशेषणत्वे आह *स्त्रीत्वस्येति । प्रकृतिप्रत्ययोरिति न्यायात् ।*वचनेति । तस्य असत्त्वभूतत्वेन संख्यानन्वयात् । अन्यथा समाधानासङ्गतिस्स्पष्टैव । भाष्यान्तरमप्याह *अतएवचेति । नन्वाद्ये द्योतकतापक्षो न कण्ठत उक्तोऽत आह *स्त्रियामितीति । इदमपि हरिसंमतमित्याह *तदुक्तमिति । स्पष्टत्वादाद्यमुपेक्ष्य द्वितीयमाह *केचिदिति । अध्यागच्छतीत्याद्याशयेनाह *केचिद्नर्थकाइति । दृष्टान्तलभ्यमिदम् । *सम्भूयेत्यत्र स्थिता इति शेषः । वाचकपदं बोधकपरम्।क्वचित्तथापाठ एव । तथाच के ऽपि ते यतः सम्भूय स्थिता अर्थस्य बोधका अतो आगमा इव स्युरनर्थका एवेत्यर्थो बोध्यः । *प्रातिशाख्येति । द्वितीयाध्यायसमाप्तौ । जातं समूहः।तान्येवादावुक्तानि।अत्र सर्वत्र प्रयोक्तुः कर्तृत्वम्।*सत्त्वम्—द्रव्यम्। अनेनाऽव्ययेषु नामत्वाभावः स्पष्टमेवोक्तः । उक्तमेव विशदयति *क्रियावाचकमित्यादि । क्रियेत्यनेन भावपदार्थ उक्तः । आख्यातपदवाच्यत्वं न प्रत्ययस्य किन्तु विशिष्टस्येति च स्पष्टमुक्तम् । *प्रथमेति । धातुसहितेन वक्ता क्रियामभिदधातीत्यर्थः । इतराभ्यामित्यस्य प्रक्रान्तपरत्वमित्याह *नामेति । इतरेइत्यस्यार्थमाह *नामेति । ब्राह्मणवासिष्ठन्यायलभ्यमिदम् । *तथा—ताभ्यां सहार्थवाचकाः ।

पूर्वतो विशेषमाह *उपसर्गइति । *पूरणा अपीत्यपिना द्योतकत्वादिसंग्रहः । द्योत्यार्थस्य प्रकारत्वं व्यभिचरितमिति खण्डनायाह *थालिति । तत्त्वमेव सविशेषं विशदयति *नत्विति । प्रकारविशिष्टवृत्तित्वेत्यर्थः । *प्रत्ययं-जातावेकवचनम् । आद्य-द्वयव्यतिरेकमाह *योहरिरिति । अन्त्यव्यतिरेकमाह *सिंहइति । *अतएव-तद्द्योतकत्वादेव । कैयटादिसंग्रहायाह *आकरेइति । *एतेन-तद्द्योतकत्वेन । *तत्र-थालादिविषये । अन्यत्रापि तद्व्यभि-चारभ्रममन्यथा निराचष्टे *जात्यन्तादिति । *तुरुक्तवैलक्षण्ये । *आ-श्रयेति । जातेर्व्यक्तिरेव बन्धुः । *यदितीति । तेन विहितयदादेरपि ताद-र्थ्यादिवाचकत्वमित्यर्थः । तेषां तत्त्वस्य प्रायेणेत्यादिपूरणेन प्रायिकत्वे मानमाह *तत्प्रकृतेति । तत्र हि-'प्रचुरार्थबाधकात्प्रथमासमर्थात्स्वार्थे मयड्'' इति पक्षमुक्त्वा, 'प्राचुर्येण प्रस्तुतान्नादिवचनात्प्रथमासमर्था-दधिकरणेऽर्थे मयड्' इति पक्षान्तरमुक्तम् । तेन भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिरिति सिद्धम् । तन्त्रेणार्थद्वये सूत्रतात्पर्य व्याख्यानादिति तदाकूतम् । अप्युक्तिं सफलयति *शरैरिति । अत एव तुः । *अ-न्यथा-वाचकत्वे । तत्र प्रतियोगिविशिष्टः सदृश इवार्थः । तत्र प्रति-योगिन्युस्रस्याभेदेनान्वयः, सदृशस्य च शरेष्वभेदेन । तृतीया तूप-मानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वनियमात् । एवञ्चोस्राभिन्नप्रतियो-गिविशिष्टसदृशाभिन्नैः शरैरित्याद्यर्थस्तत्पक्षेणाह *उस्रसदृशस्ये-ति । सादृश्यमिवार्थः, तत्र प्रतियोगितयोस्रान्वयः, तस्याश्रयतया शरेष्वन्वयस्तृतीया प्राग्वत्, तत्पक्षे तस्य तदभावसमुच्चयकोऽपिः । नैरर्थक्यस्यान्यत्रेष्टत्वादाह *असाधुत्वंचेति । आद्यपक्षे आह *इवे-ति । *तृतीयेति । असमासेनेति च्छेदः । ननु "अव्ययाद्" इति ज्ञाप-कात्तत्सत्त्वमिति ततस्तद्भ्रंशोऽत आह *इवशब्दोत्तरमिति । श्रवणापत्तिवारणायाह *लुगिति । अव्ययत्वात्तेनैवेति भावः । *सत्त्वेऽपीत्यपिना तत एकवचनसत्त्वेऽपि बहुवचनाभावसमुच्चयः । उस्रपदोत्तरतृतीयया तु न सदृशगतं करणत्वं बोधयितुं शक्यम् । अप्रकृत्यर्थत्वाद् । तस्माद् द्योतकत्वमेव युक्तमिति भावः ॥ २४ ॥

**भाष्यकृतोऽपि-पस्पशायाम्, "अधिपरी अनर्थकौ" इत्यत्र, नञ्-सूत्रे, "अव्ययं विभक्ति-"इति सूत्रे च द्यो-**

तकत्वं वाचकत्वं वेत्येव स्वरसः । अत एव निर्मक्षिकमित्यादौ पूर्वपदार्थप्राधान्यं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अत एव संकटं उद्धत इत्यादावुत्समादेः उद्गतसङ्गतरूपक्रियाविशिष्टसाधनवाचकतोक्ता भाष्ये ।

ननु "शरैरुस्रैः" इत्यत्र द्योतकत्वेऽपि उस्रसदृशैः शरैरित्यर्थे उस्रपदोत्तरं तृतीयाऽनुपपत्तिस्तदवस्था, उस्राणां करणत्वाभावात् । उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वमिति वचनाभावात् ।

यद्यपि उस्रसदृशरूपोस्रपदार्थस्य करणरूपशरैरभेदान्वयात्सा सुलभा, तथाऽपि सदृशस्योक्तरीत्या विशेष्यत्वानापत्तिरिति चेद् ।

इष्टापत्तेः । तथाहि—इवादीनां स्वसमभिव्याहृते उपमानताद्योतकत्वं उपमानत्वेन प्रतीतेस्तादृशधर्मवदुपमेयप्रतीतिं विनाऽनुपपत्त्या उभयत्रापि साधारणधर्मबोधे तात्पर्यग्राहकत्वम् ।

उपमानत्वं च साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम् । तद्धर्मवत्तया परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वम् । इदम् "उपमानानि" इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमित्यन्यत्र निरूपितम् ।

उभयत्रापि साधारणधर्मान्वय इति लिङ्गभेदाद्युपमादूषणानिरूपणावसरे दशमशेषे काव्यप्रकाशादौ स्फुटम् ।

एवं च 'चन्द्र इव मुखमाल्हादकम्' इत्यादौ 'आल्हादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाल्हादकं मुखम्' इत्यादिरीत्या बोधः ।

एवं चोपमानस्योपमेयेन समानविभक्तिकत्वं तेनाभेदान्वयात् ।

साधारणधर्मसम्बन्धश्च विशेषणतया क्वचित् यथोदाहृते । क्वचिद्विशेष्यतया यथा—'चन्द्र इव मुखमाल्हादयति' इत्यादौ। अत्र हि 'उपमानचन्द्रकर्तृकाल्हादाभिन्नो मुखकर्तृक आल्हाद' इति बोधः ॥२९॥

( कुं० टी०) ननु इवशब्दात् तृतीयालुकेष्टसिद्धिरत आह—*न ताः सार्थिका इति । औत्सर्गिकत्वादिति भावः । *अतएववाचकत्वादेव । *उद्धृतइति । अत्र हि उद्धृतमनस्कवृत्तेः उच्छब्दाद्वृतिप्रत्ययः। *करणत्वाभावादिति । सदृशानामेव करणत्वात्। ननूपमानसमानविभक्तिकत्वं सिद्धमत आह *वचनाभावादिति । *विशेष्यत्वानापत्तिरिति । द्योत्यत्वात् । *इष्टापत्तेरिति । विशेष्यत्वाभावे इत्यादिः । *तादृशेति । साधारणधर्मवद् यद् उपमेयं तत्प्रतीतिं विना उपमानत्वप्रतीतेरभावादित्यर्थः । *उभयत्र—उपमानोपमेययोः । *उपमानत्वञ्चेति । साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वमुपमानत्वमित्यर्थः । *ईषदितरेति । स्वल्पभेदवदित्यर्थः ॥ २९ ॥

( क० टी०) उभयत्र तेषां भाष्यसंमतिमाह *भाष्येति । यथाचैतत्तथा तत्र स्फुटम्।तत्राद्ये "शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्"इत्युक्तम् । एवमन्यत्रापि तत एव बोध्यम् । *अत एव-तेषां वाचकत्वादेव । एवमग्रेऽपि । अव्ययीभावत्वादाह *पूर्वेति । द्योतकत्वे द्योत्यार्थेन पूर्वपदार्थत्वे ऽपि तस्य प्रागुक्तरीत्या प्राधान्यं दुर्घटमेवेति भावः । अत एव चोतिपाठः । सङ्कटे सङ्गतमित्यर्थे "संप्रोदश्च" इति कटच् । उद्धृत इत्यत्रोद्धृतानीत्यर्थे "उपसर्गाच्छन्दसि" इति वतिः । *उद्धृतइत्यादि—समादेरित्यादिभ्यां निवत इत्यादौ न्यादिसंग्रहः । रूपमित्यस्य साधनेऽन्वयः । *भा-

ष्ये इति । "गतिश्च" इत्यादिसूत्रेष्विति भावः । तद्विना तस्य दुर्ज्ञत्वेन ततः पूर्वं तदनुक्तावपि तदुत्तरं सूचीकटाहन्यायेनान्यदुक्त्वा सिंहावलोकनन्यायेन तत्र सिद्धान्ते शङ्कते *नन्विति । *इत्यर्थेइति । वक्ष्यमाणार्थे तु नानुपपत्तिरिति भावः । पदसंस्कारपक्षेणाह *उक्तेति । परोक्तिं खण्डयति *उपमेति । वाक्यसंस्कारपक्षेणाह *यद्यपीति । *सेति । परोक्तमपि नानुशासनालभ्यं किन्तूपमेयेनाभेदान्वयमूलकमेव । योऽन्येनाभेदमापन्नस्स तत्समानशक्तिक इति व्याप्तेः । एवञ्च प्रागुक्तद्वितीयपक्षोऽसङ्गत एवेति भावः । *उक्तेति । द्योत्यार्थस्य प्रकारत्वमेवेति प्रागुक्तरीत्येत्यर्थः । तथाचोक्तबोधासम्भव इति भावः । कथं तर्ह्यर्थोऽत आह *तथाहीति । *इवादीत्यादिना यथादि । न तावन्मात्रमित्याह *उपमानत्वेनेति । स्वसमभिव्याहृतस्येत्यादिः । *तादृशेति । उभयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयेत्यर्थः । तत्कृतमेव हि तत्त्वमिति भावः । ननूपमानत्वस्योपमेयनिरूपितत्वेन तन्मात्रप्रतीतिं विना तदनुपपत्तावपि न विशिष्टतत्प्रतीतिसापेक्षत्वमिति कथमन्त्यसिद्धिरत आह *उपमानत्वं चेति । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः। अत एव सर्वांशेन तत्त्वासम्भवादाह *ईषदिति । नन्वत्रैव किं मानमत आह *इदमिति । तत्र हि "किं सर्वथा भेदे उपमानोपमेयभाव उताभेदे" इति प्रश्ने उभयत्रापि साधारणधर्मासम्भवाद्गौरिव गौर्गौरिवाश्व इत्यादौ उपमावाचकेवादेर्नैरर्थक्यापत्तिमुक्त्वा "यत्र विशेषरूपेण भेदावगतिः साधारणधर्मरूपेणाभेदावगतिस्तत्र स" इत्युक्त्वा "कथमेतज्ज्ञातम्" इति शङ्कायां "हीनं मानमुपमानं यत्रान्यन्ताय मिमीते इत्यर्थकोपमानव्यवहारादेतन्निर्णीतम्" इत्युक्तम् ।

तस्यायम्भावः—प्रस्थादि हि साकल्येन मानमिति तद् अत्यन्तभेदेनैव परिच्छेदकम् । प्रस्थः परिमाणमस्येति प्रस्थो व्रीहिरिति वा । इदं तु हीनमिति भेदाभेदाभ्यामेव परिच्छेदकमिति । अन्यन्तायेत्यव्ययमत्यन्तमित्यर्थः। तदाह *अन्यत्रेति । उद्योतगुरुमञ्जूषयोरित्यर्थः। एतेनोपमानत्वं चोपमानिरूपकत्वेन विवक्षितत्वम्, तदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेयत्वमित्यपास्तम् ।

अन्त्यमालङ्कारिकसंमतमपीत्याह *उभयत्रेति । तद्बोध इत्यर्थः । *लिङ्गेति । लिङ्गभेदादिरूपोपमादोषेत्यर्थः । *आदिना वचनभेदः । *प्रकाशादौ—तत्राप्यादिना प्रदीपादि ।

तत्र हीत्थमुक्तम्—"लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं धर्मं चेद् अन्यरूपं कुर्यात्तदैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेनापि धर्मेण प्रतीयेतेति प्रक्रान्तार्थस्य स्फुटमालेखाहात्तस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे ।
सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव" इति ।

तत्र बोधं सूचयन् व्यस्ते बोधमाह *एवंचेति । तस्य तद्द्योतकत्वे चेत्यर्थः । 'अरविन्दमिव सुन्दरं वदनम्' इत्यादौ सुन्दरोपमानभूतारविन्दाभिन्नं सुन्दरं वदनमित्यादिबोधसंग्राहक आदिः । एतेन 'चन्द्रनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाह्लादवदभिन्नं मुखम्' 'अरविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौन्दर्यवदभिन्नं वदनम्' इत्यादिबोधा निरस्ताः । अस्यावश्यकतामाह *एवञ्चेति । इवादिसमभिव्याहारे इति भावः । *विभक्तिकत्वम्—तन्नियमः । अस्यार्थमाह *तेनेति । विशेषमाह *साधारणेति । *इतिबोधइति । अतोऽत्रापि तयोः समानविभक्तिकतैवेति भावः । एवं 'गज इव गच्छति चैत्र' इत्यादौ बोध्यम् ।

'वनं गज इव शूरः समरभूमिं गच्छति' इत्यादौ 'उपमानगजकर्तृकवनगमनाभिन्नं शूरकर्तृकसमरभूमिगमनम्' इति बोधः । अत्र साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतयोपमाविधेयिका धीः । 'व्याघ्र इव यः पुरुषः स गच्छति' इत्यादौ 'उपमानव्याघ्राभिन्नशूरपुरुषकर्तृकं गमनम्' इति धीः । शूरत्वादिसाधारणधर्मस्योद्देश्यतयोपमोद्देश्यिका ऽत्र धीरित्यादि ॥ २५ ॥

ये त्वत्र 'चन्द्रसादृश्यप्रयोजको मुखकर्तृक आह्लाद' इत्यर्थं वर्णयन्ति, तेषां तयोः समानवचनकत्वं दुर्लभम् । वचनं तु तादृशं न व्याकरणे उपलभ्यते । तत्र यद्यपि चन्द्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदस्तथापि विशेषणतया प्रतीतसाधारणधर्मनिमित्ताभेदोपचारेणाभेदः । अत एव 'भेदाभेदप्रधाना उपमा' इति वृद्धाः । चन्द्रमुखयोः

सादृश्यप्रतीतिस्त्वार्थ्येवेति बोध्यम् ।

इदमेव युक्तम् । घनश्याम इत्यादौ विग्रहे समासे च घनशब्दस्य तत्सदृशपरत्वे "उपमानानि सामान्यवचनैः" इत्यनेनोपमानत्वेन बोधकानि सामान्यधर्मविशिष्टोपमेयवचनैः समानाधिकरणैः समस्यन्ते इत्यर्थकेन समासानापत्तिः, घनपदस्याप्युपमेयपरत्वेन उपमानवाचकत्वाभावात् । न च भूतपूर्वगत्या तत्त्वम् । तद्विग्रहवाक्ये ऽप्युक्तरीत्या तत्त्वाभावात् । घनेन तुल्य इत्यत्र तथात्वे ऽपि तस्य विग्रहत्वाभावात् । प्रत्यासत्त्या तत्र वृत्तौ तद्विग्रहवाक्ये चोपमानवाचकत्वस्य ग्रहणौचित्यात् । तस्य तद्विग्रहत्वे 'मृगचपला' इत्यादौ पुंवत्त्वानापत्तिः । वृत्तौ विग्रहे च सामानाधिकरण्ये एव तत्प्रवृत्तेः ।

एतेन पूर्वावस्थाऽऽश्रयेण शक्त्या उपमानवाचित्वमिति कैयटः परास्तः ।

केवलशस्त्रीपदप्रयोगे तु सर्वथोपमानवाचित्वं दुरुपपादम् । एवं मृग्यादेः सादृश्यसम्बन्धेनान्वये ऽपि तदनुपपत्तिः । किञ्च श्यामशब्दस्योपमेयपरतया घने तदन्वयाभावेन तस्य साधारणधर्मवैशिष्ट्येनेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्वाभावः ॥ २६ ॥

(कुं० टी०) *अभेद इति । यदि सर्वथा अभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तद्गतभूयोधर्मपरिच्छेद्यत्वरूपोपमेयत्वस्य तत्रासंभवः । अत एव तयोः सर्वथा भेदो ऽपि न । तस्मात्साधारणधर्मरूपेणाभेदस्तत्तद्रूपेण भेद इति भावः ।

इदं तु चिन्त्यते—उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्व-नियमे "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" इति सूत्रे "यूयमिवाचरति युष्मद्यते" इति प्रत्युदाहरणासङ्गतिः । अत एव ईश्वर इव मुनय इति प्रयोगो ऽनुभवसिद्ध इति ।

*तत्त्वम्–उपमानत्वम् । *तत्त्वाभावादिति । घनसदृश इत्यस्यैव विग्रहार्थतया तत्राप्युपमानत्वाभावादित्यर्थः । *वि-ग्रहत्वाभावादिति । घनतुल्यसदृश इति रूपापत्तेः ।

अयं भावः-शस्त्रीशब्दो यदि शस्त्र्यामेव वर्त्तते श्यामाशब्दोऽपि तस्यामेव समासेनचोपमेयाया देवदत्ताया अभिधानं तदा शस्त्री-श्यामो देवदत्त इति न स्यात् । अथ श्यामाशब्दो देवदत्तायां वर्त्तते तदा वैयधिकरण्यात्समासो न स्यात् । वचनसामर्थ्या-त्समास इत्युक्तौ तु मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावो न स्यात् इति ।

*विग्रहवाक्येचेति । अन्यथा राज्ञी दासीत्यत्रापि पुंव-द्भावापत्तेः । *अस्यैव–श्यामा इत्यस्यैव । *तदनुपपत्तिः—उपमानत्वानुपपत्तिः । *तदन्वयाभावेति । घननिष्ठश्यामत्व-बोधाभावेनेत्यर्थः ॥ २६ ॥

( क० टी० ) परमतं दूषयति *ये त्विति । इतिबोधं वदन्तीतिपाठः । एतेन 'अरविन्दमिव वदनं भाति इत्यत्र अरविन्दनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयो मुखम्' इति बोध इति निरस्तम् । *नोपलभ्यते इति ।

एतेनात्र निपातेवादेरुपसर्गत्ववत् द्योतकत्वमेव, कथमन्यथा "शरैरुस्रैः" इत्यादावुस्रादिपदोत्तरतृतीयादिसङ्गतिः । उस्रादेरुद्धरणक्रियां प्रत्यकरणत्वात्, इवार्थसादृश्यान्वयित्वेन करणभूतशरविशेषणत्वाभावाच्च । द्योतकत्वे तूस्रादिपदस्य तत्सदृशपरतयोस्रसदृशैः शरैरिति शरविशेषणत्वेन तृतीयादिसङ्गतिरिति वैयाकरणमतंतु

न युक्तम्, 'उपास्यते गुरुः' इत्यादौ कर्मत्वानुपपत्तिरूपबाधकस्योपस्योपसर्गस्य वाचकतायामिवेवादिषु वाचकत्वे अभावेन दृष्टान्तवैषम्यात् । विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायाम्—

विशेष्येण सहैकार्थे भवेद्यत्र विशेषणम् ।
तत्र लिङ्गादयः प्रायो विशेष्यस्था विशेषणे ॥

इत्यनुशासनस्येवोपमानोपमेययोरपि तस्याम्—

लिङ्गसंख्याविभेदेऽपि ह्युपमानोपमेयता ।
विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोः ॥

इत्यनुशासनस्य सत्त्वेनोपमानपदोत्तरतृतीयादेः साधुत्वार्थतयोपपत्तेश्च । तस्माद्वाचकत्वमेवेवादीनाम् । अन्यथा सकलालंकारिकसंमतेवशब्दप्रयोगे श्रौतीत्वस्य दत्तजलाञ्जलित्वापत्तेः। रूढिफलान्यतराभावेन सदृशलक्षणायां निषिद्धलाक्षणिकत्वरूपनेयार्थत्वदोषापत्तेश्च। किञ्चेवादेर्द्योतकत्वे चन्द्राद्युपमानपदार्थैकदेशे तत्र साधारणधर्मान्वयानुपपत्तिः, तस्योपमेयमात्रान्वयाङ्गीकारे च लिङ्गवचनभेदस्य दोषत्वानुपपत्तिरिति वैद्यनाथोक्तमपास्तम् ।

"विशेषणानां च" इत्यादिसूत्रमते आद्यपद्यस्य कल्पितस्योपपत्तावपि प्रामाणिकत्वापत्तेः । अनवस्थापत्तेश्च । किञ्च क्रियागतविशेषबोधकातिरिक्तनिपातेषु पस्पशास्थ—अधिपरी—नञ्—अव्ययंविभक्तीत्यादिसूत्रस्थभाष्यस्वरसाद्युक्तेश्चोभयमित्यस्य वैयाकरणमतत्वेन भवदुक्तमतस्यैवाभावात् । तथा कस्य चिदुक्तेस्त्वदुक्तिलयत्वात् । अत एव 'इति वैयाकरणमतं तु न युक्तम्'इत्युक्तिरपि 'काकस्य कति वा दन्ता' इतिन्यायाश्रिता । तस्मात् 'शरैः' इत्यादावुक्तरीत्या द्योतकत्वमेव । एवं च 'तस्माद्वाचकत्वमेवेवादीनाम्' इति प्रतिज्ञानमपि शुक्तौ 'इदं रजतम्' इति ज्ञानवदविचारितरमणीयम् । एवम् 'उपास्यते गुरुरितिवदिवादिवाचकतायां बाधकाभावेन दृष्टान्तवैषम्यम्' इत्युक्तिरपि सिद्धान्ताज्ञानविलसिता । किञ्च इवादिप्रयोगे साधारणधर्मसम्बन्धरूपोपमाया वाच्यत्वेन सर्वालङ्कारिकसंमतश्रौतीत्वोपपत्तेः। सादृश्यप्रतीतिस्त्वार्थ्येवेति स्फुटमग्रे । अत एव-"सदृशे लक्षणा न" इति निषिद्धलाक्षणिकत्वापत्तिरूपदोषवद् "किञ्चेत्याद्युक्तदोषोऽपि नेति दिक् । *तत्र—चन्द्र इव मुखमित्याभ्याम् । ननूभयोः साधारणधर्मवत्त्वेनाभेदप्रतीतावपि ततो निर्वाहः कथं "सादृश्य-

श्रियोऽत आह *चन्द्रेति । नन्वार्थे प्रतीयमानमानियतधर्मकृतं प्रतीयेत उपस्थितत्वेन बोध्यधर्मकृतस्यैव प्रत्ययात् । 'गजो वनं गच्छतीव शूरः समरभूमिं गच्छति' इत्यादौ क्रियासमभिव्याहृते-वादेः संभावनाऽर्थत्वेन न तत्रोपमा । 'गजकर्तृकवनकर्मकगमनक्रिया-सम्भावनाविषयः शूरकर्तृकं समरकर्मकं गमनम्' इति बोधः । नच 'घटो न पश्यति' इत्यतो 'घटभेदं पश्यति' इति बोधवारणाय धात्व-र्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतया बोधं प्रति श्रूयमाणविभक्त्यन्तज-न्योपस्थितेर्हेतुत्वादेतद्बोधानुपपत्तिरिति वाच्यम् । दधि, तूष्णीम्, आरात्, पृथग् इत्यादीनां धात्वर्थान्वयानापत्तेः । घटो न पश्यतीत्या-देस्तूक्तार्थे न साधुत्वम्, भेदार्थकनञोऽधिकरणसाकाङ्क्षतया घटो न पट इत्येव तत्र प्रयोगात् ।अधिकरणप्रयोगं विना भिन्नार्थकत्वस्याभा-वात् ।आरोपितघटत्वस्यापि न तथा ऽन्वयः । धात्वर्थ–सत्त्ववाचिना-मार्थोभयविषयकभेदसंसर्गकबोधे विभक्तिशक्तिग्रहत उद्बुद्धसंस्का-रस्य हेतुत्वात् । विशेषणविशेष्यभावान्यसंसर्गस्य वाचकप्रत्ययं विनाऽबोधाच्चेति स्फुटमग्रे षष्ठीप्रकरणे ।

एतेन 'हंसीव' इत्यादौ सादृश्यस्य स्वर्गङ्गावगाहनाश्रये ऽन्वयः, न त्ववगाहने धात्वर्थे । धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासं-सर्गेण शाब्दबोधे विशेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् । नच निपातार्थभिन्नवृत्तित्वेन प्रकारता विशेषणीयेति वाच्यम् । 'घटो न पश्यति' इत्यादौ घटाद्यन्विताभावस्य कर्मतासंसर्गेण दर्शने ऽन्व-यापत्तेः । यदि तु धात्वर्थेऽपि तात्पर्यवशात्सादृश्यान्वयो ऽनु-भवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेना-न्वयबुद्धिं प्रति नञ्जन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकत्वमात्रं परिकल्प्य 'घटो न पश्यति' इत्यादौ तथा बोधो निवार्य इति तदुक्तमपास्तम् । क्रियान्यसमभिव्याहृतस्यात्यन्ताभावार्थकत्वस्याभावाच्चेत्यग्रे स्फुटी-भविष्यति ।

समासस्थले उक्तप्रकारं विना सर्वथा न गतिरिति तत्र तदावश्यकत्वे तदैकरूप्याय प्रागुक्तव्यस्तस्थले ऽपि तथैवो-चितमिति तत्र तथोक्तं समर्थयते *इदमेव युक्तमित्यादिना । तत्र हेतुमाह *घनेति । यत इत्यादिः । *विग्रहे इति । अलौ-किकविग्रहे इत्यर्थः । अन्यथा तस्यान्यार्थकत्वेन विग्रहत्वापत्त्या

तत्र तदर्थान्तर्भावेण समासो न स्यात्। इवस्य तत्राप्यभावात्, असामानाधिकरण्याच्चेति भावः। सिद्धान्तमाह *उपमानत्वेनेति। अन्यथा सत्सम्बन्धिकत्वात् "सामान्यवचनैः" इत्येव तेन समासलाभे तद्द्वयर्थ्यं स्पष्टमेव। स्वपरसाधारणमाह *सामान्येति। अधिकृतमाह *समानाधिकरणैरिति। उपमानपरत्वस्यैवाभावेन तत्त्वेन बोधकत्वं सुतरां नास्तीत्याशयेनाह *घनपदेति। *अपिना श्यामपदसंग्रहः। "साम्प्रतिकाभावे" इति न्यायेनाह *न चेति। *उक्तेति। तत्रापि तस्य तत्परत्वावश्यकत्वमित्युक्तेत्यर्थः। लौकिकविग्रहे तु इवस्य सत्त्वे ऽपि सामानाधिकरण्याय तस्य तत्परत्वमावश्यकमिति तत्रापि तत्त्वाभावः, तद् ध्वनयन्नाह *घनेनेति। श्याम इति शेषः। *तथात्वेऽपीति। घनत्वेनोपमानबोधकत्वेऽपि व्यधिकरणत्वेन तस्य तदविग्रहत्वादित्यर्थः। ननु तस्य तदविग्रहत्वे ऽपि अगत्या तत्रत्यमेव तद् गृह्यते ऽत आह *प्रत्यासत्त्येति। *तत्र—तस्याम्। अन्यथा नीलोत्पलादावतिप्रसङ्गापत्तेः। अत एवाह *तस्येति। यत्र समासस्तत्र सामानाधिकरण्यापेक्षा ननु लौकिकविग्रहवाक्ये इति तत्र वैयधिकरण्ये ऽपि यावत्तदर्थबोधकत्वमात्रेणागत्या तत्त्वाङ्गीकारे इत्यर्थः। एवंच न समासापत्तिर्दोषः। अत एवाह *पुंवत्त्वेति। ननु तदपि समासवत्सुलभमत आह *वृत्ताविति। अत एव दर्शनीयाया माता दर्शनीयामातेत्यादौ द्वयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वेन तत्र सामानाधिकरण्ये ऽपि न पुंवत्त्वम्। अत एवात्र पक्षे पुंवत्त्वासिद्धिर्भाष्ये उक्ता। तद् ध्वनयन्नाह *एनेति। पुंवत्त्वासाधनेनेत्यर्थः। कैयटाशयान्तरमाह *केवलेति। इयमेव पूर्वावस्था ननु विग्रहवाक्यघटकत्वावस्था। *सर्वथेति। शक्तित्वेन तस्य बोधकत्वेऽपि नियामकासमभिव्याहारेण तस्य तत्त्वेनाबोधकत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गापत्तेः।

एतेन पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमिति द्योतयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते इति लाक्षणिकमिति। अत एव सामानाधिकरण्यान्मृगचपलेत्यादौ पुंवत्त्वम्। कथं तर्ह्युपमानपरत्वमिति चेत्। भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादायेत्यवेहीति। अनतिप्रसङ्गायावश्यकस्योभयत्र सामानाधिकरण्यस्य निर्वाहाय तत्र वाक्ये ऽपि तत्सदृशलाक्षणिकम् इवस्त्वस्यैवार्थस्य द्योतकः। 'घनसमानसदृशः

श्याम' इति बोधः सर्वत्रेति च दीक्षिताद्युक्तम्, अरविन्दसुन्दरमिति समासे त्वरविन्दपदेनारविन्दनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौन्दर्यवदभिन्नं वदनमिति बोधः । एकदेशान्वयायोगादरविन्दमेव लक्षणया सर्वार्थबोधकं सुन्दरपदं तु तात्पर्यग्राहकमित्येके इति तदुक्तं चापास्तम् । उक्तरीतिभिः समासाद्यनापत्तेस्तथाबोधासम्भवाच्च । उक्तदोषद्वयमसामानाधिकरण्यादन्यपक्षेऽतिदिशति *एवमिति । तत्र पक्षे इवेत्यर्थः । सादृश्यस्य संसर्गतया भानं नतु तद्वत् प्रकारतयेति भावः । *तत्—उभयम् । उक्तरीत्या प्राचां मतेन समासमभ्युपेत्य पुंवत्त्वाभावदोष उक्तः । वस्तुतः सिद्धान्तरीत्या सो ऽपि नेत्याह *किञ्चेति । तथाबोधे इति शेषः । श्यामत्ववैशिष्ट्येनोपमेयस्यैव प्रतीतेराह *श्यामेति । *तस्य—घनस्य । तथाच तेनाबोधकत्वात्समासो नेति भावः ॥ २६ ॥

तदुक्तं भाष्ये "यदि शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति विग्रहस्तदा शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात् । यदि यथा शस्त्री श्यामा तद्वद् देवदत्तेति विग्रहस्तदा देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं स्यात्" इति ।

कैयटेऽपि—'न च शब्दस्यावृत्तिरस्ति येनोभयगतश्यामत्वं प्रतिपादयेद्' इति । एको हि श्यामाशब्द एकगतगुणस्यैव प्रतिपादकः, नहि तस्य शब्दान्वयं विना उक्तमुपमानत्वमिति तद्भावः । श्यामेत्यस्योपमेयपरत्वाभावे तु साधारणधर्मविशिष्टोपमेयपरत्वरूपसामान्यवचनत्वाभावात्समासो न स्यात् ।

अतएव भाष्ये "शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव श्यामाशब्दो देवदत्तायामेव" इति पक्षे "सामानाधिकरण्याभावात्समासपुंवद्भावौ न प्राप्नुत" इत्युक्त्वा "एवं

तर्हि तस्यामेवोभयं वर्तते इति युक्तम्' इत्युक्तम्।

तत्र तस्यामेवेत्यस्योपमेयायामेवेत्यर्थः। उपमानशब्दोऽपि सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायात्तत्रेति तद्भावः। तत्र सादृश्यनिर्वाहायास्यैव तन्त्रादिना उपमानेऽपि सम्बन्धोऽवश्यं वाच्यः।

तदुक्तं कैयटेन—'यदा देवदत्तायां शस्त्रीत्वमारोप्यते सादृश्यात् तदा कं गुणमाश्रित्य तयोः सादृश्यम्' इत्याशङ्क्य, 'यदा चन्द्रमुखीत्यादौ चन्द्रेऽनेकगुणसत्त्वेऽपि तात्पर्यवशात्प्रियदर्शनत्वमनिर्दिष्टोऽपि गुणो वृद्धव्यवहारादुपमानिमित्तं तदोपमेये श्रुतः संनिधानात् कथमुपमानं न स्प्रक्ष्यति' इति।

अत एवैतदुत्तरं 'शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानत्वात् श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वाभावः' इत्याशङ्कितम्। शस्त्रीशब्देनाप्यभिसंबध्यमानत्वादिति तदर्थः। बहूनां यः सामान्यमाह स एव सामान्यवचन इत्याशयेन शङ्का। ततः सिद्धान्तिनोक्तं "श्यामत्वस्योभयत्र शस्त्र्यां देवदत्तायां च भावात्, उभयगतगुणवाचकत्वाच्च श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वम्। नावश्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचनः" इति। अत्रोभयगतगुणवाचकत्वादित्यनेनोभयोः साधारणधर्मसंबन्धः शाब्द इति सूचितम्।

अतएव "सामान्यैः" इति नोक्तं "सामान्यवचनैः" इति चोक्तम्। तच्चोभयान्वयित्वेनोभयगतधर्मवाचकत्वबोधनार्थम्। श्यामाशब्दस्य द्विगतधर्मवाचकत्वेनैव

सामान्यवचनत्वं बोध्यम्। एवं चोपमानश्यामघनाभिन्नः श्यामो देवदत्त इति बोध इति भाष्यस्वरसः॥२७॥

( कुं० टी० ) अपेक्ष्यंस्यादिति । तत्त्वेन बोधार्थमिति शेषः। *शब्दस्य–श्यामाशब्दस्य । *अस्यैव–श्यामाइत्यस्यैव । *इति-चोक्तमिति । उपमानोपमेयसाधारणो धर्मः सामान्यं तद्वाचकत्वं च सामान्यवचनत्वम् ॥ २७ ॥

( क० टी० ) तथार्थबोधलाभो न परोक्तबोधलाभ इत्याशयेनोक्तार्थे तत्संमतिमप्याह *तदुक्तमिति । *कैयटेऽपि–उक्तमित्यस्यानुषङ्गः । तदेवाह *न चेति । *उक्तमिति । शस्त्र्याः साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वरूपमित्यर्थः । तत्त्वायैव हि तदपेक्षेति भावः । भाष्याद्यनुक्तमाह *श्यामेत्येति । गुणव्यक्तेर्विशेष्यतया स्त्रीत्वम् । ननु सामान्यवचत्वन्तादृशमित्यत्रैव किं मानमत आह *अत एवेति । तस्य तद्रूपत्वादेवेत्यर्थः । *पक्षेइति। सादृश्यसम्बन्धेनान्वय इति भावः । उपमानाभ्रमायाह *तत्रेति । सिद्धान्ते इत्यर्थः । अनेन तस्य तद्रूपत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । बाधनिरासायाह *उपेति । नन्वेवमपि सादृश्यस्यान्यमूलकत्वस्य वाच्यत्वादेतन्मूलकत्वस्योक्तरीत्याऽसम्भवात्, भाष्यतो ऽलाभाच्च तादृशोपमानत्वालाभेनोक्तभाष्यासङ्गतिरत आह *तत्रेति । उपमेये इत्यर्थः । *अस्यैव–श्यामत्वस्यैव । *तन्त्रादीत्यादिना बोद्धुरावृत्तिः । तथाचात्र तन्त्रमसहविवक्षाविषयाविभक्त्यन्ततन्त्रं बोध्यम । उपात्तधर्मसत्त्वे सांनिध्यात्तेनैव सा प्रतीतिरनुभवसिद्धेति भावः । अत्र संमतिमाह *तदुक्तमिति । तात्पर्यग्राहकमाह *वृद्धेति । अत्र भाष्यसंमतिमप्याह *अतएवेति । *तस्यैव–तत्रान्वयादेवेत्यर्थः । अस्योभयत्रान्वयः । एतदुत्तरमितिसूचितं नावधारणपरं भाष्यमित्यत आह *शस्त्रीशब्देनापीति । नन्वेवं शङ्काऽसङ्गतिरतः सिद्धान्तानुरोधेनाह *बहूनामिति । बहुगतधर्मस्यैव सामान्यत्वमिति तत्र समासे द्विगतधर्मबोधकत्वेनातत्त्वादिति भावः । उभयत्रेत्यस्य व्याख्या *शस्त्र्यामिति । *बहूनामिति । बहूनान्तेषामेव । नन्वेतद्भाष्यत उभयत्र गुणसत्तायाः, शब्दे त-

द्वाचकत्वस्य च लाभे ऽप्युभयत्रान्वयो न लब्धोऽत आह *अत्रेति । सिद्धान्तभाष्ये इत्यर्थः । अन्यथा तद्वत्त्वाच्चेत्येव सिद्धे तथोक्तिरधिकेति स्पष्टमेव । किञ्च तथासति वस्तुतो बहुधर्मवाचकताया अपि श्यामाशब्दे सत्त्वेन "नावश्यम्" इत्यादिभाष्यस्थपूर्वपक्षस्य निरालम्बनताऽऽपत्तिस्तस्माद्यावतामर्थानां शब्दजबोधेऽन्वयस्तावतां तच्छब्दवाच्यतेत्येव भाष्यतात्पर्यम् । एवं भाष्यसंमते सूत्रसंमतिमप्याह *अतएवेति । तस्योभयोः शाब्दत्वादेवेत्यर्थः । तथासति लक्षणया लब्धमर्थमाह *तच्चेति । एतत्सर्वं विग्रहविषयम् । वृत्तौ तु "उपमानानि" इत्युक्त्यैकार्थीभावबलात्तदुपस्थितिरिति बोध्यम् । यद्यपि तयोः स्वरूपतो भेद एव तथाऽप्युक्तरीत्या ऽभेदस्यापि प्रतीतेः सामानाधिकरण्यनिमित्तसमासपुंवद्भावौ सिद्धौ । अनेन भाष्येणोपमानश्यामशस्त्र्यभिन्ना श्यामा देवदत्तेति बोध इति स्पष्टमेवोक्तम् । तदभिप्रेत्यं प्रकृते आह *श्यामेति । एवेन बहुगतधर्मवाचकत्वव्यवच्छेदः । एतेन तथा लोकप्रवादो निरस्तः । *एवञ्च–तथासत्त्वे च ॥ २७ ॥

काव्यप्रकाशस्वरसो ऽप्येवमेव ।

तत्र हि एवमुक्तम्–"यथेववाशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति । यद्यप्युपमानविशेषणानि ते, तथाऽपि शब्दशक्तिमाहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत्सम्बन्धं प्रतिपादयन्तीति तत्सद्भावे श्रौती उपमा । तेन तुल्यम् इत्यादौ प्रतीततुल्यतोपपत्तये साधर्म्यस्यार्थत्वादार्थी"इति । यत्परा इत्यस्य यदनन्तरमुपात्ता इत्यर्थः । उपमानताप्रतीतिश्च शाब्द्येव । तेषां शब्दानामुपमानविशेषणार्थप्रतिपादकत्वेऽस्याः इतिना हेतुत्वेनोपादानात् । उपमानविशेषणानीति बहुव्रीहिरिति तु न युक्तम् । पुंस्त्वापत्तेः । उपमानविशेषणा एते

१ प्रतीतेरित्यर्थः ।

इति पाठस्तु प्रदीपादिविरुद्ध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

नचैवं 'पुरुषो व्याघ्र इव शूरः' इत्यादौ भवदुक्तरीत्या बोधे विशेषणस्य व्याघ्रस्यापि सविशेषणत्वेनासामर्थ्यात्समासो न स्यादिति वाच्यम् । उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मांशे नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् । साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदकत्वं हि तत्त्वम् । तच्च तत्त्वेन ज्ञातस्यैव ।

यद्यप्युपमेयत्वं तद्वत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेव तस्य च तत्त्वं विधेयमिति न तन्नित्यसापेक्षम्, तथाऽपि प्रधानस्य सापेक्षत्वेन भवत्येव समासः । प्रधानेऽनेकविशे[illegible]म्भवात् । 'देवदत्तो धनी सुन्दरश्च' इतिवत् । अतएव "सामान्याप्रयोगे" इति चरितार्थम् ।

अस्तु वा उपमेयस्यापि नित्यसापेक्षत्वम्, परन्तु तत्त्वं न समासप्रयोजकम्, किन्तु गमकत्वमेवेति समासवादे वक्ष्यते । तस्य तत्त्वं च बहुशो दृष्टमिति अत्रापि समासः स्यादिति तद्वारणाय "सामान्याप्रयोगे" इति । इदमेव तत्र गमकत्वबोधकमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

( कुं० टी० ) *यथेति । यथादिशब्दा यस्यानन्तरं प्रयुज्यन्ते तस्योपमानत्वमित्यर्थः ।

उपमा द्विविधा श्रौती आर्थीच । उपमानोपमेययोः साधारणधर्मसम्बन्धरूपाया उपमायाः शाब्दबोधविषयत्वं श्रौतत्वम् । अर्थापत्तिविषयत्वमार्थत्वम् । नन्विवादिशब्दानाम्, तुल्या-

दिशब्दानां चार्थप्रतीतौ विशेषाभावादियं शाब्दी, इयमार्थीति विषयाविभागो न युक्तः । नच यथाऽऽदिशब्दैः साधारणधर्मसम्बन्ध उभयत्र शक्त्यैव बोध्यते तुल्यादिशब्दैस्तु नेतीति वाच्यम् । यथादिशब्दा यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानतां प्रतिपादयन्तीति शङ्कते *यद्यपीति । *उपमानविशेषणानीति । उपमानविशेषणार्थप्रतिपादकानीत्यर्थः । एवं चोपमान एव तत्सम्बन्धं बोधयन्ति न तूपमेये अन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धबोधकत्वाभावादिति भावः । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्यविशेषणस्याप्यन्यत्र सम्बन्धबोधकत्वमस्तीत्याह *षष्ठीवदिति । षष्ठी हि यदनन्तरमुपात्ता तस्यैवोपसर्जनत्वं गमयन्त्यपि प्रधानेऽपि सम्बन्धं बोधयतीति भावः । *आर्थीति । तथाच सम्बन्धबोधे विशेषात् श्रौत्यर्थीविभागः । तथाहि 'चन्द्रइव मुखम्' इत्यादौ रमणीयत्वादिसम्बन्धमविषयीकृत्य तु न पर्यवसानं यथादिशब्दानां धर्मविशेषसम्बन्धे एव शक्तत्वात् । 'चन्द्रेण तुल्यं मुखम्' इत्यादौ तु सामान्यतस्तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्ते तस्मिन् धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति शङ्कायां धर्मविशेषसम्बन्धप्रतीतिरिति । *इतिनेति । 'तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति' इति काव्यप्रकाशवाक्ये इतिशब्देन उपमानविशेषणार्थप्रतिपादकत्वं हेतुर्निर्दिश्यते इत्यर्थः । *भवदुक्तरीत्येति । उपमानशूरव्याघ्रेत्याद्याकारकेत्यर्थः *नस्यादिति । तथाच । किं "सामान्याप्रयोगे" इतिनिषेधेनेति भावः । *नित्यसापेक्षत्वेनेति । साधारणधर्मसम्बन्धं विना उपमानत्वस्यैवासम्भवात् । *साधारणधर्मवत्त्वेनेति । साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणत्वमित्यर्थः । *तत्त्वम्—उपमानत्वम् । *तच्च—उपमानत्वञ्च । *तत्त्वेन—साधारणधर्मवत्त्वेन । ननूपमानस्य नित्यसापेक्षत्वे ऽप्युपमेयस्य नित्यसापे-

क्षत्वाभावात् समासानुपपत्तिरेवेत्याशङ्कते *यद्यपीति । *तस्य-उपमेयस्य। *तत्त्वम्-परिच्छेद्यत्वम्। *तत्त्वम्-नित्यसापेक्षत्वम्। *गमकत्वामिति । राजपुरुष इत्यत्राकाङ्क्षायाः शान्तत्वान्न ऋद्धाद्यन्वयः। देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ तु नित्यसापेक्षत्वेनाकाङ्क्षाया अशान्तत्वाद् भवति विशेषणान्वय इति भावः। *तस्य-गमकत्वस्य । *तत्त्वम्-समासप्रयोजकत्वम्। *इदमेव-सामान्याप्रयोग इति वचनमेव। *तत्र-पुरुषो व्याघ्र इवेत्यत्र ॥ २८ ॥

( क० टी० ) एवं सिद्धान्ते आलङ्कारिकसंमतिमपि तदविरोधायाह *काव्येति । "तत्र तस्येव" इति विहितवतेरपि पूर्वत्र संग्रह इति ध्वनयन्नाह *तेनतुल्यमिति। तथा वाक्ये, तत्र विहितवतिघटितवाक्येचेत्यर्थः। बहुव्रीहावर्थासङ्गतेराह *यदनन्तरमिति। आर्थत्वे विरोधापत्तेराह *उपमानेति। *तेषाम्-यथेवादीनाम् । *उपमानविशेषणानीत्यस्योपमानं विशेषयन्ति उपमानत्ववैशिष्ट्येन बोधयन्तीति व्युत्पत्त्योपमानविशेषणोपमानत्वद्योतकानीत्यर्थः। तदाह *उपमानेति। *अस्याः-तत्प्रतीतेः । अस्येत्यपपाठः। उपमानता सादृश्यमिति प्राचां मतमेव प्रकाशाभिमतमिति खण्डयति *उपमानेति । तत्रेष्टापत्तिस्तथैव पाठादिति खण्डयति *उपमानेति। *प्रदीपेति। तत्र हि-नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषात्। नचेवादिशब्दैः साधारणधर्मसम्बन्ध उभयत्र बोध्यते न तुल्यादिशब्दैरिति विशेषः, यतो यथाऽऽदयो यदनन्तरमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति उपमानविशेषणानि ते; अत उपमाने तत्सम्बन्धं बोधयन्ति, नतूपमेये, अन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धबोधकत्वादर्शनादिति चेन्न। शब्दशक्तीत्याद्युक्तम् । अन्यविशेषणत्वे ऽप्यन्यत्र सम्बन्धबोधकत्वे ऽदृष्टचरत्वनिरासाय षष्ठीवदिति दृष्टान्त उक्तः । सा यथा 'राज्ञः पुरुष' इत्यादौ स्वस्वामिभावादिसम्बन्धबोधिका प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वबोधिका च, विशेषणस्येतरविशेषणत्वार्थं सम्बन्धस्याकाङ्क्षणादिति तन्निष्ठविशेषणत्वस्वामित्वबोधकत्वे ऽपि प्रधाने पुरुषे सम्बन्धस्य द्विष्ठतास्व-

भात्रत्वात्सम्बन्धघटकं स्वत्वं बोधयति, तथैवादिना तत्रोपमानत्वं तन्निर्वाहकाल्हादकत्वादिसाधारणधर्मसम्बन्धश्च बोध्यते उक्तहेतोरिति तदर्थः। तदाह *अन्यत्रेति। काव्यप्रदीपोद्द्योते इत्यर्थः। *एवम्-"उपमानानि" इति सूत्रविषये घनश्यामादौ तथाङ्गीकारे। "उपमितम्" इतिसूत्रविषये दोषमाह *पुरुषइति। *समासइति। तथाच "सामान्याप्रयोगे" इति सूत्रं च व्यर्थं स्यात्। शङ्कायास्तत्रापि तुल्यत्वात्। अध्यर्द्धसूत्रसाधारणगत्यन्तरसम्भवे विशिष्य सूत्रवैयर्थ्योक्तेर्हेतुत्वमयुक्तमित्याशयेनाह *उपमानेति। "उपमितम्" इत्येतत्स्वारस्यात्, तस्योपमानेन नित्यसाकाङ्क्षत्वाच्च व्याघ्रादीनामुपमानत्वे एव तत्प्रवृत्तेः तस्य रूढत्वात्। *तच्च-तादृशोपमानत्वं च। *तत्त्वेन-साधारणधर्मवत्त्वेन। तथाच तस्य सिद्धत्वान्नित्यसापेक्षत्वमिति भावः। नन्वेवं पूर्वसूत्रसार्थक्ये ऽपि नोत्तरसूत्रसार्थक्यमित्याशयेन शङ्कते *यद्यपीति। *तस्य तत्त्वम्-उपमेयस्योपमेयत्वम्। *विधेयम्-विधेयमेव। तत्रासामर्थ्ये हेतोः प्रसिद्धत्वायाह *सम्भवादेवेति। एतत्सूचकमेव विशेषणमित्याह *अत एवेति। तत्रासामर्थ्याभावादेवेत्यर्थः। ननु विधेयत्वेन पूर्वमप्रतीतावपि ततः प्रतीतस्य नित्यसापेक्षत्वं दुर्वारमिति तथा प्राचां ग्रन्थासङ्गतिरेव अत आह *अस्तुवेति। अत्र मते वैलक्षण्यमाह *परन्त्विति। *तत्त्वम्-नित्यसापेक्षत्वम्। *गमकत्वम्-अर्थावबोधकत्वम्। अन्यथा दोष इत्याह *इतिसमासेति। *तस्येति। 'राजपुरुषः सुन्दर'इत्यादौ प्रधानस्यार्थावबोधकत्वमित्यर्थः। *अत्रापि-सामान्यप्रयोगे ऽपि। प्राग्वदाह *इदमिति। उक्तविशेषणमेवेत्यर्थः। *तत्र-नित्यसापेक्षप्रधानसमासे। अत एव पुरुषव्याघ्र इत्यादौ समाससिद्धिः, अन्यथा आक्षिप्तसाधारणधर्मान्वयस्योभयत्राप्यावश्यकत्वेन तत्रापि समासो न स्यात्॥ २८॥

एवञ्च इवादियोगे साधारणधर्मसम्बन्धरूपा उपमा वाच्या, सादृश्यप्रतीतिरार्थी। सदृशादिपदयोगे सादृश्यप्रतीतिः शाब्दी उपमा त्वार्थी। सादृश्यं तु साधारणधर्मसम्बन्धप्रयोज्यं सदृशादिपदशक्य-

तावच्छेदकतया सिद्धम्, सदृशदर्शने संस्कारोद्बोधकत्वस्य सर्वसंमतत्वेन तत्त्वेन तत्कारणतावच्छेदकतया च सिद्धमखण्डमतिरिक्तः पदार्थः ।
नचातिरिक्तपदार्थत्वे गोतमकणादोक्तपदार्थसंख्याविरोध इति वाच्यम् । प्रमेयपदार्थे गोतमोक्ते ऽन्तर्भावात् ।

किञ्च पदार्थसंख्याबन्धनमुपलक्षणमेव ।

तदुक्तं गोतमेन "संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्" इति ।

'पदार्थगतसंख्यानियमस्यासिद्धिः कारणप्रमाणस्यानुपपत्तेः । उपपत्तौ न तन्नियमः, साधनस्य साध्यातिरेकाद्' इति तदर्थं तद्व्याख्यातार आहुः ।

किञ्च "अकर्त्तरि च कारके" इति सूत्रे भाष्ये "–"नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः" । नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते, तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा–अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषमानयति नासौ लोष्टमानीय कृती भवति, एवमिहापि "अकर्त्तरि" इति कर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्त्तरि कर्तृसदृशे कार्यं विज्ञायते । किञ्चान्यत् अकर्तृ कर्तृसदृशं कारकम्" इत्युक्तम् । एवं च सूत्रे कारकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । "कर्तृप्रतिषेधाद्" इत्यस्यारोपितकर्तृबोधादित्यर्थः । अनेन हि भाष्येणाभेदेऽपि सादृश्यमिति सूच्यते । अन्यथा ऽन्यस्मिन्नित्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । तथा इवयोगे ऽपि भेदसादृश्ये गम्ये, न तु तद्वाच्ये द्योत्येचेति प्रतीयते । इव-

युक्तोदाहरणम् "इवे प्रतिकृतौ" इत्यधिकारे "शाखादिभ्यो यः" इति ये सोम्य इत्यादि । तत्र सोमसदृशस्तद्भिन्नः प्रतीयते न तु सोम एव ।

एतेन भेदनियतं सादृश्यमित्यपास्तम् । अस्या मुखसदृशमस्या मुखमित्यादावभेदे ऽपि सादृश्यप्रतीतेश्च ॥ २९ ॥

( कुं० टी० )*वाच्या–शब्दलभ्या । *गोतमेति । प्रमाणप्रमेयादयः षोडश पदार्था इति गोतमः, सप्तेति कणादः । *बन्धनम्–नियमनम् । "एकमेवाद्वयम्" इत्यादिश्रुतिबलात् द्वितीयाभावमाशङ्क्याह *संख्यैकान्तासिद्धिरिति । संख्यैकान्तो नियमो न सिद्ध्यति । प्रमाणस्यानुपपत्तेः–असत्त्वात् । वस्तुमात्रस्य ब्रह्मरूपत्वे तद्व्यतिरिक्तस्य प्रमाणस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । उपपत्तौ वा अतिरिक्तप्रमाणानि सन्त्येवेति न संख्यैकान्तः । साधनस्य साध्यातिरिक्तस्यापेक्षितत्वादिति तदर्थः । साध्यस्य एकत्वेन साधनीयस्य वस्तुमात्रस्य पक्षतया पक्षातिरिक्तहेतोरभावादिति भावः । एका संख्यैव पदार्थ इत्यत्र, सप्तत्वविशिष्टाः पदार्थाः साध्यन्ते तत्रापि तदतिरिक्तप्रमाणसत्त्वासत्त्वाभ्यामुक्तरीत्या दोषो बोध्यः ।

अन्ये तु सादृश्यस्यातिरिक्तत्वे सुसदृशमीषत्सदृशमित्युत्कर्षापकर्षाभावप्रसङ्गः । सिद्धान्ते तु सामान्याल्पत्वभूयस्त्वाभ्यां तदुपपत्तिरिति सामान्येऽन्तर्भावः । तद्गतभूयोधर्मवत्त्वस्य सादृश्योपाधित्वेन प्रमेयत्वादिवत्सामान्ये ऽपि वृत्तेः ।

न च सामान्यनिष्ठं प्रतियोगिसादृश्यं च सप्रतियोगिकमिति शङ्क्यम् ।

इतरनिरूप्यं हि सप्रातियोगिकत्वं तद्गतधर्मवत्त्वलक्षणं तथा । ननु भाष्ये कर्तृप्रतिषेधादित्ययुक्तमकर्तरीत्यस्य पर्युदासत्वादत आह *आरोपितेति । भेदसादृश्ये गम्ये इति भावः । *सादृश्यं च–प्रतीयते इत्यर्थः । *भेदनियतमिति । तदुक्तं हरिणा ।

साहश्यमेव सर्वत्र प्रकारः कैश्चिदिष्यते ।

भेदेऽपि तु प्रकाराख्या कैश्चिदभ्युपगम्यते ॥ इति ॥ २९ ॥

( क० टी० ) विशेषं वक्तुं प्रकाशतात्पर्यमाह *एवञ्चेति । तथा सिद्धान्तेचेत्यर्थः । *आर्थीति । हेतुहेतुमतोर्नित्यसम्बन्धेन तात्पर्यतो वक्त्रादिवैशिष्ट्येन च व्यञ्जनया तत्प्रतीतेरिति भावः । नन्वयुक्तमेतत् सादृश्यस्य धर्मरूपत्वेन ततो भेदाभावादत आह *सादृश्यन्त्विति । अस्य जनकमाह *साधारणेति । ज्ञापकं सिद्धान्तमतेनाह *सदृशेति । परमतेनाप्याह *सदृशेति । परमतानिरासायाह *अखण्डमिति । तस्य क्वचिदप्यन्तर्भावासम्भवादाह *अतिरिक्तमिति । *संख्येति । षोडशत्वसप्तत्वेत्यर्थः । आद्याविरोधसम्भवान्न तथेत्याह *प्रमेयेति । द्वितीयविरोधमाद्योक्त्याऽन्यथा परिहरति *किञ्चेति । पदार्थगतसंख्यानिबन्धनमित्यर्थः । तत्र "अथेमे संख्यैकान्ताः–सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं द्वेधा नित्यानित्यभेदात्, सर्वं त्रेधा ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदात्, सर्वं चतुर्धा प्रमातृप्रमाणप्रमेयप्रमितिभेदात् । एवं यथासम्भवमन्येष्वपीति । तत्र परीक्षा संख्यैकान्तेति । यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वं तदैकान्तो न सिध्यति व्यतिरेकात् । अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात् । नहि तमन्तरेण कस्यचित्सिद्धिः" इति वात्स्यायनभाष्यं तदाह *पदार्थेति । *उपपत्तौ–तत्रापि । एतेन तन्नियमपरतया व्याख्यानं तत्परिष्कारं च कुर्वन्तोऽर्वाचीननैयायिकाः परास्ताः । मूलविरोधात् । सर्वपरमतनिरासाय स्वमते साधकान्तरं विशेषं वक्तुमाह *किञ्चेति । प्रसज्यप्रतिषेधात्पर्युदासो न्याय्य इत्याह *नञिवेति । नञ्युक्तमिवयुक्तञ्चेति यत्किञ्चित् दृश्य-

ते तत्र तस्मादिति शेषः । योगश्च प्रयोगभेदेन बोध्यः । तथा-च चो वार्थे । *तत्सदृशे-अधिकरणे द्रव्ये । *तथाहीति-हि यतः, लोके तादृशार्थप्रतीतिरेवास्तीत्यर्थः । तदेवाह *तद्यथेति । *लोष्टम्-मृत्पिण्डम् । *एवञ्चेति । पर्युदासेन तथा लाभेचेत्यर्थः । एतेन फलान्तरम्, अर्थान्तरञ्चास्या वदन्तः सीरदेवादयः परास्ताः । नन्वेवं कथं प्रतिषेधोक्तिरत आह *कर्तृनिषेधादिति । सिद्धान्तमतेनाह *आरोपितेति । अनेनायं शाब्दः स आर्थ इति सूचितम् । प्रकृतोप-योगमाह *अनेनहीति । हि यतः, सादृश्यस्यातिरिक्तत्वात् । *तथे-वेति । यथा नञ्प्रयोगे उक्तविषये तथाशाब्दार्थेन भेदसादृश्ययोः परिभाषाप्रतिपाद्ययोर्गम्यत्वं तथेत्यर्थः । तुल्यतया प्रतिपादना-दिति भावः । *तद्वाच्ये-इववाच्ये । नन्वेवमिवयुक्तोदाहरणा-सम्भवः, 'चन्द्र इव मुखम्' इत्यादावभेदवत् भेदस्यापि शाब्दत्वात्। अत एव "तत्र तस्येव" इति विहितवत्यन्तमपि न, नापि केवलं चन्द्रइवेत्यादि तस्य प्रसिद्धार्थे प्रयोगेऽपि तदर्थे शिष्टप्रयोगाभावादत आह *इवेति । *अधिकारेऽति । पठितेनेति शेषः । तत्रारोपितसो-मबोधस्य शाब्दत्वादाह *तद्भिन्नः । *प्रतीयत इति । ननु तत्र गम-कासम्भवात् उक्तार्थासम्भवे ऽपि सादृश्यमिववाच्यमेवास्तु, भेदस्य तु तदर्थत्वमेव तत्प्रागुक्तं तदेतद्ध्वनयन्नाह *नतुसोम एवेति । एवं-च परिभाषायामिवस्तादृशनञर्थसजातीयार्थक एव । तद्युक्तत्वम-प्यर्थतो नतु शब्दत इति बोध्यम् । नैयायिकादिमतं खण्डयति *एतेनेति । अन्यपदघटितपरिभाषाव्याख्यातृभाष्यविरोधेनेत्य-र्थः । मतद्वयसंग्रहायाह *भेदानियतामिति । अतएवाह *अ-स्याइति ॥ २९ ॥

**नचाभेदे साधारणधर्माभावात् कथं तत्प्रयोज्यं सादृश्यमिति वाच्यम् । अनेकवृत्तिधर्मस्यैव साधा-रणधर्मत्वेन तत्रावृत्त्या एकस्याप्यनेकत्वात् ।**

**अत एव अइउण्सूत्रे भाष्ये-"एकां कपिलां स-हस्रमृषय एकैकशो दत्त्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणाः**

सम्पन्नाः" इति श्रौतेन स्मार्त्तेन वा व्यवहारेण एकस्या अप्यावृत्त्या अनेकत्वं सूचितम् । अत एव "सप्तदश सामिधेन्यो भवन्ति" इति श्रुतौ पठितत्रयोदशसामिधेनीमन्त्राणां प्रथमान्त्यमन्त्रयोस्त्रिरावृत्त्या सप्तदशत्वमुक्तं श्रौतसूत्रे । अत एव "एक एवाकारः" इति पक्षे 'घटिक' इत्यादावावृत्तिकृतद्व्यच्त्वेन "नौद्व्यचः ष्ठन्" इतिष्ठन्नुक्तो भाष्ये ।

एतेनायं व्यवहारो गौण इति परास्तम् । मुख्यद्व्यचि चारितार्थ्येनात्राप्रवृत्त्यापत्तेः । उत्तरसंख्यया पूर्वसंख्याबाधात् । घटेनेत्यादौ "सावेकाचः" इति स्वरो न स्यादिति चोक्तम् ।

एवंचैकस्यैव ब्राह्मणस्यावृत्त्या भोजनदानेन दशादिब्राह्मणभोजनसङ्कल्पः सिद्ध्यतीति बोध्यम् । एवं प्रकृते ऽपि मुख्यस्यानेकत्वेनैकस्यापि धर्मस्य साधारणधर्मत्वम् । नचैकस्यैवावृत्त्या ऽनेकत्ववत् कालादिभेदेन भेदं प्रकल्प्य मुखमिव मुखमित्यादावुपमैवास्त्विति वाच्यम् । तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पर्शात् ।

अतएव "उपमानानि" इति सूत्रे भाष्ये "यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थः गौरिव गौः" इति । उपमानोपमेयभावद्योतकेवशब्दप्रयोगे किं प्रयोजनं कर्मकरणरूपोपमानोपमेयभावस्यैकत्रासम्भवात् इवस्यार्थान्तराभावात् । न च द्वितीयसदृशव्यवच्छेदप्रतीतिः फलम् । गोसदृशो गौरित्यतो-ऽपि तत्सम्भवात् । अभेदेऽपि सादृश्याङ्गीकारेण तस्य बोधकत्वादबोधकैतत्प्रयोगो न स्यात् । एवं-

चोपमालंकारस्य, अस्य सूत्रस्य चोक्तिसम्भवाभाव इत्याशयकमुक्त्वा, "तस्माद्यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः" इति सिद्धान्तितम्। तत्र भिन्नगोव्यक्त्योस्तद्बोधनार्थं आरोपितभेदवतोस्तद्बोधनार्थो वा तत्रेवशब्दप्रयोग इत्याशङ्क्य कैयटेनोक्तम्—तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पर्शात्सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भावः' इति।

अत्र पक्षे 'घन इव श्यामः' इत्यादेः सम्भवेनोपमालङ्कारस्य सूत्रस्य चोक्तिसम्भवः। गौरित्यादौ तूपमानत्वाद्यप्रतीत्या ऽनन्वयालङ्कार एवेत्यादि बोध्यम्।

तस्माद्भेदे ऽपि साधारणधर्मसम्बन्धस्तत्प्रयोज्यं सादृश्यं चावश्यं स्वीकार्यम्। काव्यप्रकाशकृताऽपि 'साधर्म्यमुपमा भेदे' इतिवदता भेदे साधारणधर्मसम्बन्धस्याङ्गीकारात्। यत्र साधारणधर्मेण सामान्यरूपताप्रतीतिः, प्रत्येकरूपेण शब्दतो विशेषरूपताप्रतीतिस्तत्रोपमानत्वादिप्रतीतिरिति सिद्धान्तार्थो भाष्ये। एतेन रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यादौ कल्पभेदेन भिन्नयोर्युद्धयोरुपमैवेति परास्तम्। तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पर्शात्।

मुखसदृशं मुखमित्यादावपि आर्थ्याः, गौरिव गौरित्यादौ शाब्द्या उपमाया प्रतीतेरार्थः, शाब्दश्चानन्वयः। उपमासम्बन्धाभाव एवानन्वयः

तत्रेयती मर्यादा—भेदे सदृशादिशब्दप्रयोगे आर्थी उपमा। गम्यस्योपमानोपमेयभावस्य प्रतीतेः।

अभेदे तत्प्रयोगे तु अनन्वयः । सर्वथा तदप्रतीतेः । तत्र भेदसमानाधिकरणसादृश्यमुपमाव्यञ्जकमिति बोध्यम् । अनन्वयालङ्कारे एकस्यैवोपमानोपमेयत्वमिति व्यवहारस्तु तत्सादृश्यात् ।

अत एव "ऊकाल" इति सूत्रे भाष्ये "ऊअज्" इत्येव सामर्थ्यादुकारसदृशोऽजित्यर्थेनैव सिद्धे कालग्रहणं श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति द्विमात्रादीनां न ह्रस्वसंज्ञेत्युक्तम् । भेदे एव सादृश्यमिति वदतां मते लृकारस्य ह्रस्वसंज्ञा दुर्लभा स्यात्, भेदाभावादित्यलम् ॥ ३० ॥

( कुं० टी० ) *सप्तदशेति । सामिधेनीमन्त्रेषु पठ्यमानेषु अध्वर्युणाऽऽहवनीयोपरि समिध आधीयन्ते । मन्त्रकाण्डे तु सामिधेनीमन्त्रास्त्रयोदश सन्ति । तत्र प्रथममन्त्रस्य वारत्रयं पाठात् वारत्रयं चान्त्यमन्त्रस्य पाठात्सप्तदशसंख्या भवति । *मुख्यव्यक्ति-वाहुकादिशब्दे । *उत्तरसंख्यया—आरोपितद्वित्वसंख्ययां । *पूर्वसंख्यायाः—अनारोपितैकत्वस्य । *तस्य भेदस्य—कालकृतभेदस्य । *असंस्पर्शात्—अबोधात् । *यदेवोपमानमिति । अयं भावः—शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति श्यामत्वं सर्वाश्रयनिष्ठं यद्येकमेव विवक्षितं तदा तद्द्वारेणोपमानोपमेयभावो वाच्यः । श्यामत्वस्य चोभयत्राविशेष इति तद्द्वारा तयोरप्यभेदः इत्यभ्युपगतं भवति । अस्मिन्पक्षे शस्त्रीशब्दप्रयोगवैयर्थ्यापत्तिः । अथाश्रयभेदात् श्यामत्वस्य भेदः । शस्त्रीदेवदत्तागतयोः श्यामत्वयोर्भेदान्नास्ति तद्द्वारक उपमानोपमेयभाव इति कैयटः । कर्मकरणरूपार्थभेदेऽपि द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलस्य गौरिव

गौरिति प्रयोगस्य दर्शनात् सर्वत्रैव तथैव किमिति प्रश्न इत्यन्ये । *तदेवेति । उपमानोपमेययोर्भेदे सामानाधिकरण्याभावात् समासाप्राप्तिः । अभेदे उपमानत्वस्यैवासम्भव इत्यर्थः । *कइहोपमार्थ इति । उपमानोपमेयभावबोधकेवादिपदप्रयोगे किं फलम्, कर्मकरणरूपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्रासम्भवादित्यर्थः । द्वितीयोपमानव्यवच्छेदार्थत्वे तु नोपमानत्वव्यवहार इति भावः । भाष्यार्थमनुवदति *उपमानोपमेयभावेति । उपमानमिति करणे ल्युट् । उपमेयमिति कर्मणि यत् । नचैकस्य कर्मत्वं करणत्वं च सम्भवतीति भावः । *तत्सम्भवादिति । अभेदे ऽपि सादृश्याङ्गीकाराद्गोसदृशो गौरित्येव प्रयोगः स्यात् । भवति त्वयं बाधकः, गौरिव गौरिति प्रयोगस्त्ववाचकत्वान्न स्यादित्यर्थः । *उक्तिसम्भवाभावइति । गौरिव गौरित्येवोदाहरणं वक्तव्यं तच्च न सम्भवतीति भावः । *किञ्चित्सामान्यमिति । शब्दोपादानत्वेकधर्मेण शबलीत्वदेवदत्तात्वादिना भेदः, श्यामत्वादिसाधारणधर्मेण चाभेद इत्यर्थः । आश्रयभेदात् श्यामत्वस्य भेदेऽपि श्यामत्वजातेरेकत्वादसाधारणधर्मत्वमिति । *भिन्नगोव्यक्त्योः—वास्तविकभेदवत्योः । *तद्बोधनार्थः—उपमानोपमेयभावबोधनार्थः । *आरोपितेति । एकस्यामेव व्यक्तौ भेदमारोप्य वा तद्बोधनार्थ इत्यर्थः । *अत्र पक्षे—यत्र किञ्चित्सामान्यमिति पक्षे । असंस्पर्शादित्यत्र हेतुः *सामान्येति । तत्तद्व्यक्तित्वेनानुपस्थितेरित्यर्थः । *इत्याशङ्क्येति । गौरिव गौरित्यत्र सूत्रस्योक्तिसम्भवमाशङ्क्येत्यर्थः । *तस्य भेदस्य—व्यक्तिगतभेदस्य । *तत्सादृश्यात्—उपमानोपमेयसादृश्यात् । *नह्रस्वसञ्ज्ञेति । यावच्च तपरकरणं तावत्कालग्रहणमित्येकमात्रस्यैव ह्रस्वसञ्ज्ञा ॥ ३० ॥

( क० टी० ) नन्वभेदे सादृश्यमतमपि दुर्घटं तत्प्रयोजकसाधा-

रणधर्मसम्बन्धाभावात्, धर्मे साधारणत्वस्य भेदनियतत्वरूपत्वा-दित्याशयेन शङ्कते *नचेति । धर्मस्यैवेत्येवेनोक्तव्यवच्छेदः । *तत्र-अभेदस्थले । एवञ्च मुखत्वादेस्तत्त्वं सिद्धमिति नोक्तदोषः । अत्र मानमाह *अत एवेति । तस्य तत्त्वाङ्गीकारादेवे-त्यर्थः । ऋषिसहस्रमित्यत्र कर्मधारय इति सूचयन्नाह *सहस्र-मिति । *तथा—एककपिलया । *सहस्रेति । सहस्रगोदक्षि-णादानफला इत्यर्थः । तस्य छान्दसत्वसूचनद्वारा परसंमतभा-ष्यीयत्वनिरासंसूचनायाह *श्रौतेनेति । स्पष्टं श्रौतव्यवहारमाह *अत एवेति । उक्तोऽर्थः । एवमग्रेऽपि । *इतीत्यस्य सहृदयत्वमि-त्यत्रान्वयः । *मुखाद्यस्यस्य पठितेत्यत्रैवान्वयः । अन्यदाह *अत एवेति । एतेनेत्यस्यार्थमाह *मुखेति । अन्यदप्याह *उपरेति । त-त्रैव पक्षे इति भावः । प्रासङ्गिकमाह *एवं चेति । तस्या गौण-त्वेचेत्यर्थः । प्रकृते तथाऽऽह *एवमिति । तद्वदित्यर्थः । एकस्येति शेषः । *धर्मस्य—मुखत्वस्य । नन्वेवमनन्वयालङ्कारोच्छेदापत्तिरि-त्याशयेनाह *न चैकेति । *भेदेन—तेनापि । एतेनानन्वयव्यवच्छे-दः । *असंस्पर्शः—तदप्रतिपाद्यत्वम् । तत्त्वं प्रतिपादकोच्चारित-भिन्नशब्दनियतम् । नन्वारोपिताभेदस्योपमायां यथा शब्दबो-ध्यत्वं तथा तत्रास्त्वत आह *अन एवेति । तस्य तदसंस्पर्शादेवे-त्यर्थः । अस्योक्त्वा सिद्धान्तितमित्यत्रान्वयः । अभेद एव उपमानो-पमेयभाव इति पक्षे आह *यद्विति । *यद्देवलदेवेत्येवाभ्याम् यत्तत्प्र-तिपाद्ययोरत्यन्ताभेदः सूचितः । शङ्काशयं सार्थमाह *उपमा-नेति । उपमाशब्दः प्रयोगान्ते लाक्षणिकः । अर्थशब्दः फ-लवाचीति भावः । *कर्मेति । रूपशब्दो भावशब्दवद् धर्मपरः । त-योरभेदः । कर्मकरणत्वरूपं यदुपमानोपमेयत्वं तद्बोधस्येत्यर्थः । धर्म्यभेदे तु व्युत्क्रमाद्यथासंख्यासम्भवेनासाधुत्वाच्चासङ्गतिः स्पष्टैव । *करणत्वरूपेति पाठस्तु सुगमः । नन्वेवमप्यन्यद्यो-तकत्वमिवस्यास्तामत आह *इवस्येति । उत्प्रेक्षादेरसम्भवादि-ति भावः । *नचेति । तदभावेऽपि तत्पदप्रयोगसामर्थ्यात् । त-थाच तत्र तथा दर्शनात्सर्वत्र तथैव किमिति प्रश्नतात्पर्यम् । य-द्यपि तत्र नोपमानत्वादिव्यवहारस्तथाऽप्यगत्या तदभ्युपगमेऽप्याह *गोसदृशइति । *तत्सम्भवात्—तद्व्यवच्छेदबोधसम्भवात् । *तद्बो-

धेतिच पाठान्तरे ऽप्यर्थः स एव । तावता "किम्" इति शङ्कानिरासायास्याप्यावश्यकत्वात् कथं प्रयोग इति शङ्कां निराचष्टे *अभेदेऽपीति । *अबोधकेति । उक्तार्थाबोधकेत्यर्थः । प्रश्नतात्पर्यमाह *एवं चेति । फलाभावादप्रयोगापत्तावित्यर्थः । अत्र पक्षेऽस्यैवोदाहरणत्वेन तत्र चोपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्वथेवादिघटितप्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासम्भव इति उपमोदाहरणासम्भवः, "उपमानानि" इति सूत्रवैयर्थ्यं चेत्यर्थः । *इत्याशयकमिति । एतेन कैयटोक्ताशयः परास्त इत्युद्द्योते स्पष्टम् । एवन्तर्हीत्यस्य तत्रत्यस्यार्थः *तस्मादिति । *तत्र-प्रश्नभाष्ये । व्यक्तिभेदे आह *भिन्नेति । *तदिति । उपमानोपमेयभावेत्यर्थः । व्यक्त्यभेदे ऽप्याह *आरोपितेति । *तत्र-गौरित्यत्र । *तस्य-अन्यतरस्य । तत्र बीजमाह *सामान्येति । शब्दैक्यादिति भावः । ननु सिद्धान्ते कथं द्वयोरुक्तिसंभवो ऽत आह *अत्रेति । सिद्धान्ते इत्यर्थः । *इत्यादेः—इवघटितप्रयोगस्येत्यर्थः । अत एव तत्र गतिमाह *गौरिवेति । किञ्चेत्याद्युक्तमुपसंहरति *तस्मादिति । अत्रालंकारिकसंमतिमप्याह *काव्येति । तत्र भेदपदस्यानन्वयव्यावृत्त्यर्थत्वेनोक्तेः । सिद्धान्तभूतोक्तभाष्यतात्पर्यमाह *यत्रेति । *साधारणधर्मेण-श्यामत्वादिना । *सामान्येति । अभेदेत्यर्थः । *प्रत्येकेति । शस्त्रीत्वादिनेत्यर्थः । *विशेषेति । भेदेत्यर्थः । नैयायिकोक्तिं खण्डयति *एतेनेति । *इत्यादौ-अनन्वयलक्ष्ये । एवेन तत्खण्डनम् । एतेनेत्यस्यार्थमाह *तस्येति । नन्वेवमपि प्रागुक्ते गोसदृशो गौरित्यत्र को ऽलङ्कारो ऽत आह *मुखेति । दृष्टान्तविधया आह *गौरिवेति । तत्र तदप्रतीत्या तद्वदत्रापि तदप्रतीतिः स एवेत्यर्थः । अन्यतरत्रान्यतराप्रतीत्याऽन्यतरोपमा तूक्तरीत्या दुर्वचैवेति भावः । ननु कथं तत्र सः तद्वत् द्योतकासमभिव्याहारेणोपमात्वाद्यप्रतीत्या तल्लक्षणानाक्रान्तत्वादत आह *उपमेति । यत इत्यादिः । शब्दसंस्पृष्टभेदसमानाधिकरणसाधर्म्यरूपोपमायाः सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वादेरभावो यत्रेत्यर्थः । एतेन न विद्यते ऽन्वयः सम्बन्ध उपमाया यत्रेति व्युत्पत्त्या ऽन्वर्थमलङ्कारनामानन्वयपदमिति सूचितम् । तदभावश्च भेदाभावकृतः । साधर्म्यस्योक्तरीत्या सत्त्वात् । अत एवोपमानान्तरव्यवच्छेदः फलितः । तमेव च गृहीत्वा उपमानान्तरसम्बन्धाभावो ऽनन्वय इति प्रकाशप्रदीपादा-

बुक्तम् । व्याख्यातं तथैव तदुद्द्योते ऽपि गुरुचरणैः । अत एव न मिथस्तैश्च विरोधः । तथा च द्वितीयसदृशव्यवच्छेदबुद्धिफलकवर्णमात्रविषयैकनिष्ठोपमानोपमेयत्वं तथेति सिद्धम् । एवं चानन्वयविषये आपाततः शाब्दबोधोपपत्तये उपमानान्तरव्यवच्छेदबोधाय चाहार्यो भेदाभावे ऽपि भेदविशिष्टसाधर्म्योपचारः इति तत्रेवादेरुद्देश्यभूतस्वसमभिव्याहृतभेदविशिष्टसाधर्म्यस्य निरुपमस्य च द्योतकत्वमिति गोभिन्नो गोसदृशो निरुपमो गौरित्यादिरीत्या बोधः । एवंच मुखसदृशं मुखमित्यादावपि गौरिव गौरित्यादाविव वस्तुतो भेदाभावेन द्विविधोपमाया अभावेऽपि दृष्टान्ते तद्द्योतकेवादिसत्त्वात् तस्य शाब्दत्वं केवलसादृश्यस्यार्थत्वम्, आद्ये सदृशादिपदस्य सादृश्यमात्रबोधकत्वात्तस्य चोक्तरीत्या ऽभेदे ऽपि सत्त्वात्ततो ऽपि तद्व्यवच्छेदसम्भवात् तस्य केवलं शाब्दत्वमुक्तान्वयस्यार्थत्वामिति भावः । नन्वेवं चन्द्रसदृशं मुखमित्यादावपि तद्वच्छब्दतस्तदप्रतीत्या तदभावसत्त्वादनन्वयापत्तिरिति सिद्धान्तविरोधापत्तिरत आह *तत्रेति । उपमाऽनन्वयविषये इत्यर्थः । *भेदे–वस्तुतः । *प्रतीतेरिति । तथाच तत्सम्बन्धस्यैव सत्त्वेन तदभावाभावान्नानन्वय इति भावः । *सर्वथेति । अर्थतः, शब्दतश्चोपमाया अप्रतीतेरित्यर्थः । भेदाभावादिति भावः । ननूपमायाः शाब्दत्वे कारणसत्त्वे कार्यसत्ताऽऽवश्यकतया तात्पर्यतया सादृश्यप्रतीतेरार्थत्वेऽपि सादृश्यस्य शाब्दत्वे तत्र कथं उपमाया गम्यत्वमपि । कार्येण कारणानुमानन्यायेन तथेति चेत् तर्हि मुखसदृशं मुखमित्यादावपि तदापत्तिरिति प्रागुक्तासङ्गतिरत आह *तत्रेति । भेदविषये तत्प्रयोगे इत्यर्थः । एवंच नातिप्रसङ्ग इति भावः । नन्वेवमनेकत्वे तत्र कथं तल्लक्षणसमन्वयस्तस्यैकत्वघटितस्य प्रकाशाद्युक्तत्वादत आह *अनन्वयेति । तथा च समानार्थक एकशब्दो न संख्यापर इति भावः । अभेदे सादृश्यसत्त्वे भाष्यान्तरमपि गमकमाह *अत एवेति । सादृश्यस्याभेदे सत्त्वादेवेत्यर्थः । यथाश्रुते प्रथमवाक्ये ऽणुदित्सूत्रप्रवृत्त्या प्राप्तातिप्रसङ्गवारणायाह *ऊ अजित्येवेति । अभेदेनान्वयेऽच्पदानर्थक्यादाह *सामर्थ्यादिति । एवेनाणुदित्सूत्रगृहीतव्यवच्छेदः । बहुवचनं व्यक्त्यभिप्रायम् । अत एवेत्यस्याशयमाह *भेदएवेति । प्रयोगादिभेदेन भेदं स्वीकृत्य तदुपपादने

तु तस्य सार्वत्रिकत्वेन व्यावर्त्याभावात्तदुक्तिनैष्फल्यमेव तदाह *इत्यलमिति ॥ ३० ॥

साहृश्यस्यातिरिक्तत्वादेव 'अनेनायं सदृशः' इत्युक्ते केन धर्मेणानयोः सादृश्यमित्येव जिज्ञासा नतु को धर्मोऽनयोः सादृश्यमिति। अत एव क्षमया पृथ्वी-सदृशः धर्मतः सादृश्यमित्यादि आश्रयैनैवोपपद्यते।

तच्च व्यञ्जकधर्मभेदाद्, आश्रयभेदात्, निरूपकभेदाच्च भिन्नम् । अतएवोभयोरुभयं वर्त्तते सादृश्यमूलाभेदाध्यवसायेन उपमानस्योपमेये अभेदान्वय इति सिद्धान्तपक्षे "एवमपि सादृश्यनिमित्तं गुणो न निर्दिष्ट" इति शङ्का "संनिधानात् श्यामत्वमेव गुणः" इति समाधानं च भाष्ये सङ्गच्छते। साधारणधर्मस्यैव सादृश्यरूपत्वे तदसङ्गतिः स्पष्टैव। मम तु–'प्रतीयमानं सादृश्यं किंधर्ममूलकम्' इति शङ्का 'उपात्तधर्ममूलकमेव' इत्युत्तरमिति न दोष इत्यलम् ।

'मातेव हितकारिणीम्' इत्यादौ त्विवस्य सादृश्यवाचकता। इवशब्दार्थसादृश्येच मातुरन्वय इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव ।

न च षष्ठ्यापत्तिः। प्रतियोगिविशिष्टसादृश्यवत इवार्थत्वेन तदेकदेशे प्रतियोगिनि मातुरभेदेनान्वयात् षष्ठ्यप्राप्तेरिति कश्चित् ।

असाध्वेवेदम् । क्रियान्वये एव प्रथमायास्साधुत्वात् । अत एव "तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा" "अभिहिते प्रथमा" इति च वार्त्तिकम्, प्रथमायाः

कारकविभक्तित्वपरं भाष्यं च सङ्गच्छते इत्यन्ये ।

तत्र तेषां गमकसत्त्वे द्योतकता अन्यथा वाचकतैव । वृत्तिद्वयकल्पनागौरवात् ।

न च तस्य वाचकत्वे 'इवास्ति' इत्याद्यपि 'सादृश्यमस्ति' इत्यादिवत्स्यादिति वाच्यम् । तथा शिष्टप्रयोगाभावेनोपमानादिपदोपसंदानेनैव प्रयोगे तेषां साधुत्वाङ्गीकारात् ॥ ३१ ॥

(कुं० टी०) *व्यञ्जकेति । चन्द्र इव मुखमित्यादौ । व्यञ्जकः आल्हादकत्वादिः । आश्रयो–मुखादिः । निरूपकश्चन्द्रादिः । *अतएव—सादृश्यस्यातिरिक्तत्वादेव । अस्य सङ्गच्छते इत्यत्रान्वयः । *उभयोः–उपमानोपमेययोः । *उभयमिति । उपमानवाचक उपमेयवाचकश्चेत्यर्थः । *सिद्धान्तपक्षेइति । एतस्य इतिशङ्केत्यत्रान्वयः । *गुणो न निर्दिष्ट इति । शस्त्रीश्यामेत्यत्र श्यामशब्दस्योपमेयपरत्वे इत्यर्थः । *प्रतियोगिविशिष्टेति । यत्प्रतियोगिकसादृश्यवतीमित्यर्थात् । *कारकविभक्तित्वपरमिति । पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्रोपपदविभक्तेरिति न्यायेन प्रथमासिद्धावप्रधानेग्रहणं न कर्त्तव्यमिति भाष्यकृतोक्तत्वात् । वस्तुतस्तु इतिन्यायेनेत्यस्य इतिरीत्येत्यर्थः । यथा हि तत्रान्तरङ्गत्वात्प्रबलत्वं तथा प्रथमाया अपीत्यर्थः । *गमकसत्त्वे–तात्पर्यग्राहकसत्त्वे । *अन्यथा–गमकाभावे । *वृत्तिद्वयेति । अभिधाद्योतनारूपेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

(क०टी०) तस्यातिरिक्तत्वं द्रढयति *सादृश्येति । एवव्यवच्छेद्यमाह *नत्विति । *अतएव–तस्यातिरिक्तत्वादेव । *इत्यादि–इत्याद्यपि । प्रकृत्यादित्वादभेदतृतीययोपपन्नो क्लेश इत्याह *आश्रयेनेति । नन्वेषमपि तस्यैकत्वे बहूपप्लवापत्तिरत आह *तथेति । सा-

दृश्यं चेत्यर्थः । तथैव तस्य सिद्धिरित्याह *व्यञ्जकेति । नित्यत्वपक्षेणेदमिति न पूर्वविरोधः । ननूपमानस्योपमेयवृत्तित्वं बाधितमत आह *सादृश्येति । अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन्नाह *साधारणेति । *ममत्विति । शस्त्रीश्यामेत्युक्ते इति भावः । एतेन "न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः" इतिसांख्यसूत्रेण प्रत्यक्षेण साधारणधर्मरूपस्यैवोपलब्धेरित्यर्थकेनोक्तमपास्तम् । उक्तप्रमाणसिद्धत्वात् । कंबुग्रीवादिमत्त्वाद्यतिरिक्तघटत्वादेरपि प्रत्यक्षेणानुपलम्भात्तेषामपि तत्त्वान्तरत्वानापत्तेश्च । तदाह *इत्यलमिति । इवांशे शरैरित्यतो विशेषस्तावत्परत्या आह *मातेवेति । राजन् हरीतकीं भुङ्क्ष्वेत्यादिः । *प्रतियोगीति । एतेन प्रागुक्ते शुद्धसादृश्यमिवार्थ इतिपक्षे षष्ठ्यापत्त्यनिवारणात्स पक्षो ऽयुक्त एवान्यथाऽसाधुत्वमस्य स्यादिति सूचितम् । अत एव सादृश्यस्य भेदेनोपमेये ऽन्वयः नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिर्निपातातिरिक्तविषयेत्यपि निरस्तम् । उक्तयुक्तेः। तस्या नामत्वात्, पदार्थ इतिन्यायेन प्रधानान्वये सम्भवति एकदेशान्वयासंभवेनोक्तदोषाच्च । तदेतद्ध्वनयन्नाह *सादृश्यवत इति । अत एवाह *तदेकदेशइति । प्रधानान्वयासंभवेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति भावः । कश्चिदितिसूचितारुचिं कथयन् सिद्धान्तमाह *असाध्वेवेदमिति । तथा व्युत्पन्नस्य दुर्निवारत्वादिति भावः । *वार्त्तिकमिति । जातावेकवचनम् । निपातस्थले तादृशे प्रागुक्तोभयपक्षव्यवस्थां सामान्यत आह *तत्रेति । क्रियागतविशेषबोधकाधकातिरिक्तनिपातस्थले इत्यर्थः । *तस्य–तादृशनिपातस्य । तेषामित्यस्योभयत्रान्वयः । चैत्रस्येव मैत्रस्य धनमित्यादावुभयत्रापि धनयोगे षष्ठी । चैत्रादधीते इत्यादौ चैत्रादित्यस्य तदपादानके ऽध्ययने लक्षणा, उक्तरीतिर्वा, नत्वधीते इत्यनेनान्वयः । आख्यातवाच्यस्योपमानत्वाभावादित्याद्यूह्यम् ॥ ३१ ॥

'घटो नास्ति' इत्यादावभावस्य विशेष्यतया बोधान्नञो वाचकत्वम्। "नानुयाजेषु" इत्यादौ सप्तम्याः साधुत्वार्थं द्योतकत्वमपि। आरोपितानुयाजेषु यजतिष्विति तदर्थः।भेदे प्रतियोगित्वेनान्वयेनानुयाजभिन्ने-

ष्वित्यर्थे सप्तम्यनुपपत्तिः । आरोपविषयत्वं तत्र नञ्-द्योत्यम् । अतएव 'अघटः' इत्यादौ नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्यं सङ्गच्छते ।

अभावस्य तु प्रतियोगिनिरूपितविशेष्यतयैव भानस्य सर्वसिद्धत्वात्तदनुपपत्तिः स्पष्टैव।अत एव 'असः' इत्यादौ सर्वनामकार्यम्, अन्यथा गौणत्वात्तन्न स्यात्। इतरविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव गौणत्वात् । यद्वा नञ् स्वसमभिव्याहृतघटादिपदानामारोपितप्रवृत्तिनिमित्तबोधकत्वे तात्पर्यग्राहकः । यथा सिंहो माणवक इत्यादौ माणवकादिपदानि सिंहादिपदस्यारोपितसिंहत्ववद्बोधकत्वे। 'अनुदरा कन्या' इत्यादावप्यल्पत्वेनोदराभावमारोप्य नञ्समभिव्याहारे आरोपितोदरबुद्ध्या तन्मूलाल्पत्वादौ विश्रमः।अद्विज इत्यादौ च तद्भेदमूलकमारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमिति भेदे विश्रान्तिः । अधर्म इत्यादौ च विरोधिनि । आरोपितत्वस्य नञ्वाच्यत्वे तु तस्य ब्राह्मणादिपदशक्येऽनारोपितब्राह्मण्यवति सम्बन्धो दुरुपपादः । तत्र प्रसिद्धार्थपरित्यागोऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहश्चेत्युभयं द्योतककृत्यमिति नञ्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

इदमेव नञो द्योतकत्वं नाम । एतावतैव तत्रैकार्थीभावव्यवहारः । विशिष्टानुपूर्व्या द्योत्यार्थान्तर्भावेण शक्ततावच्छेदकत्वाद्विशिष्टस्यार्थवत्त्वम् । समासविधायकशास्त्रबलाद् अत्र एवमेव कल्पनोचिता । प्रजयतीत्यादौ तु नैवम् । अडादिव्यवस्थार्थमन्यथा तत्र कल्पनात् । लोकस्य तु तत्रापि विशिष्टशक्त्यैव बोधः ।

अवयवशक्तिबोधनद्वारा विशिष्टस्य विशिष्टे शक्तिबोधकमेव व्याकरणमिति दिक् ।

असन्देह इत्यादावारोपितसन्देह इति बोधः । भेदसम्बन्धेनारोपितज्ञानाच्च तदत्यन्ताभावप्रतीतिः ॥ ३२ ॥

( कुं० टी० ) *विशेष्यतयेति । घटकर्तृकसत्ताऽभाव इत्यर्थात् । *साधुत्वार्थमिति । "यजतिषु येयजामहं करोति, नानुयाजेषु" इत्यत्र नञर्थे अधिकरणस्यान्वयासम्भवेनानुयाजेषु न करोतीत्यर्थासम्भवात् । यजतिलक्षणं तूक्तं श्रौतसूत्रेषु—तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतय इति । अध्वर्युणा यजेति प्रैषे कृते होत्रा प्रयुज्यमानो मन्त्रो याज्या, ब्रूहीति प्रैषानन्तरं प्रयुज्यमानो ऽनुवाक्या । देवं बर्हिरित्यादिना क्रियमाणा होमा अनुयाजाः । *सप्तम्यनुपपत्तिरिति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थे एवान्वयात् । *तदनुपपत्तिः—उत्तरपदार्थप्राधान्यानुपपत्तिः । तस्मादभावो नार्थ इति भावः । नन्वारोपितत्वार्थकत्वेऽपि गौणत्वमत आह *इतरेति । *नञिति । तात्पर्यग्राहक इत्यत्रान्वयः । *विश्रमइति । "नोदात्तोपदेशस्य" इति वृद्धिनिषेधः । अल्पत्वेनोदराभावारोपादल्पत्वे पर्यवसानमित्यर्थः । *दुरुपपादइति । अनारोपितब्राह्मण्यवति ब्राह्मणपदार्थे आरोपितत्वान्वयो विरोधादसम्भवीति भावः । *प्रसिद्धार्थेति । मुख्यब्राह्मणादीत्यर्थः । *द्योतकत्वम्—द्योतकस्वभावः । *विशिष्टेति । समुदितानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वादित्यर्थः । *नैवम्—न समुदायस्यार्थवत्त्वम् । *तादात्म्येतरेति । घटो नास्तीत्यत्र घटसंयोगाभावप्रतीतेः । *तादात्म्याभावइति । घटः पटो नेत्यादौ

घटतादात्म्याभाववान् पट इति बोधपर्यवसानम् । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभाववान् पट इति तार्किकमते बोधः ॥ ३२ ॥

( क० टी० ) अथ प्रसङ्गान्निपातविशेषनञर्थं तत्र गमकेत्याद्युक्तस्य तावदुदाहरणमाह *घटो नास्तीति । प्रसज्यप्रतिषेधविषये इत्यर्थः । यथाचैतत्तथा ऽनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । पर्युदासविषयमाह *नानुयाजेष्विति । स्वमते तत्त्वमुपपादयति *आरोपितेति । "यजतिषु येयजामहं करोति" इति वक्ष्यमाणश्रुत्यर्थसिद्धं तदादिरित्याह *यजतिष्वितीति । तथाच तस्य तेन सामानाधिकरण्यात्तदुपपत्तिः । विपक्षे बाधकमाह *अन्यथेति । तथाऽर्थानङ्गीकारे इत्यर्थः । भेदस्य वाच्यत्वपक्षे विशेष्यतयैव बोधादाह *भेदइति । तस्य द्योत्यत्वेन विशेषणत्वे ऽपि नञर्थस्य प्रतियोगिन्यन्वयेन तद्वत्तदसामानाधिकरण्यात्तदनुपपत्तिरेव, तदेतद्ध्वनयन्नारोपमात्रं नञर्थो विषयत्वं संसर्गो लाघवादिति दीक्षितभूषणाद्युक्तेः प्रागुक्तरीत्या विना प्रत्ययं तेन सम्बन्धेन बोधासम्भवेनासाङ्गत्यात्प्रथमपक्षत्वेन तदुक्तमेवाह *आरोपेति । *तत्र-पर्युदासस्थले । समासे तथाऽङ्गीकारे दोषद्वयसत्त्वादिदमत्यावश्यकमिति तदैकरूप्यमपीत्याह *तस्य तत्रेति । तद्द्योत्यत्वादेवेत्यर्थः । *प्राधान्यम्-भाष्योक्तम् । *सर्वेति । तदादिकार्यम् । ननु न गौणमुख्यन्यायघटकगौणत्वमत्र, अत आह *इतरेति । आरोपविषये घटादिपदानां शक्तिर्नञो द्योतकत्वमित्यपि तदुक्तमयुक्तम् । वृत्तिद्वयकल्पने विशिष्टशक्तिकल्पनेऽक्लृप्तकल्पनेच गौरवादतः शक्यतावच्छेदकारोपो लक्षणेति सिद्धान्तरीत्या लघुभूतं सिद्धान्तमाह *यद्वेति । नञित्यस्य ग्राहक इत्यत्रान्वयः । अन्यत्र तेषामनारोपितप्रवृत्तिनिमित्तवति शक्तेराह *स्वेति । आरोपितं यत् प्रवृत्तिनिमित्तन्तद्रूपेण बोधकत्वे इत्यर्थः । यद्वा बहुव्रीहिरारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकबोधे इत्यर्थः । तथाच तद्वति ते लाक्षणिका इति सूचयन्नाह *यथेति । अत एव वृत्त्युद्बोधकत्वमिति प्रागुक्तम् । अत्रेयं रीतिः क्लृप्तेति भावः । एवञ्च लाक्षणिकतामात्रेण न गौणत्वमिति न काऽपि शङ्केति तात्पर्यम् । एवं सति तत्सादृश्यमभावश्चे-

त्यादिप्राचीनोक्तषडर्थोपपत्तिः । सादृश्योदाहरणस्याब्राह्मणमित्यस्य प्रागुक्तत्वात् तत्क्रमानादरेणाह *अनुदरेत्यादि । आरोप्येत्यस्य जायमानयेति शेषः । आरोपितोदरत्वस्येति पाठः । विश्रम इति पाठः । तादात्म्यारोपस्य भेदसादृश्ययोः सतोरेव सत्त्वेन संसर्गारोपस्य तदभावे एव सत्त्वेनारोपितत्वबोधोत्तरं प्रकरणादितात्पर्यग्राहकवशादर्थतो मानसः सादृश्याभावादेर्बोध इत्यर्थः । अनश्वइति प्राचोक्तभेदोदाहरणस्याब्राह्मण इत्यतोऽविशेषाच्चिन्त्यत्वमिति सूचयन्नाह *अद्विजइति । प्रवृत्तिनिमित्तारोप इत्यर्थः । *इतिहैनौ । *इत्यादौचेति । तद्विरोधमूलकस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तारोप इतीति शेषः । *विश्रान्तिरित्यस्यानुषङ्गोऽग्रे । अपापम्, अपशवः इति अभावाप्राशस्त्ययोरुदाहरणे बोध्ये । नन्वेवं तस्य वाच्यत्वेऽपि विशेषणत्वान्न प्रागुक्तदोषा इति किमर्थं द्योतकत्वमत आह *आरोपितेति । अत्र भाष्यसंमतिमाह *तत्रेति । नञ्समभिव्याहारे सर्वत्र इत्यर्थः । *इदमेव—तत्त्यागपूर्वकतत्परिग्राहकत्वमेव । एवेन पूर्वमतव्यवच्छेदः । नन्वेवं पृथगर्थाभावेनैकार्थीभावाभावात्कथं समासोऽत आह *एतावतैवेति । तद्द्योतकत्वेनैवेत्यर्थः । उत्तरपदार्थप्राधान्यवत् एवेन वाचकत्वव्यवच्छेदः । नन्वेवमप्युत्तरपदार्थान्यार्थस्याप्रतीत्या विशिष्टस्य शक्त्यभावेनानर्थकत्वात् कथं प्रातिपदिकत्वमत आह *विशिष्टेति । तत्र बीजमाह *द्योत्येति । उत्तरपदलक्ष्येत्यर्थः । समासे सर्वत्र शक्तिस्वीकारादाह *शक्ताविति । ननु रूपसिद्ध्या भिन्नार्थत्वमेवास्त्वत आह *समासेति । एकपद्यैकस्वर्यार्थमिति भावः । नन्वेवं द्योतकत्वाविशेषात्प्रजयतीत्यादावपि विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वापत्तिरत आह *प्रजयतीति । शास्त्राप्रामाण्यं परिहरति । *अवयवेति । न केवलमत्रैवेत्थमपि तु अन्यत्रापीदमावश्यकम् । किंच रेखागवयन्यायेनापि शास्त्रोपयोगो बोध्यः । तदाह *इति दिगिति ॥३२॥

**असमस्ते त्वभावो नञर्थः । स द्विधा—अत्यन्ताभावो भेदश्च । तत्र तादात्म्येतरसम्बन्धाभाव आद्यः, तादात्म्याभावोऽन्त्यः । तादात्म्यमतिरिक्तं तद्वृत्त्य-**

साधारणधर्मरूपं वेत्यन्यद् । समनियताभावस्थले एकस्यानेकप्रतियोगिकत्ववदनयोर्घटादिप्रतियोगिकत्वमपि । तत्राथस्तिङर्थक्रियान्वय्येव । असमस्तनञर्थात्यन्ताभावविशेष्यकबोधे तिङ्समभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । अतएव 'अहं नास्मि, घटो नास्ति' इत्यादौ पुरुषव्यवस्था 'घटौ न स्तः, घटा न सन्ति' इत्यादौ वचननियमश्चोपपद्यते । युष्मदादेः तिङ्सामानाधिकरण्यात् । मद्भावोऽस्तीत्याद्यन्वये च स न स्यात् । आख्यातार्थसंख्यान्वयित्वस्य तु न सामानाधिकरण्यपदार्थत्वम् । किंच तिबादिविधिना "द्व्येकयोः" इत्यस्यैकवाक्यतया—एकत्वे तिबित्यादिवाक्यार्थे कस्यैकत्वे इत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या तिबाद्यर्थान्वयिन इत्यस्यैव लाभेनाभावप्रतियोगिन्यनन्वयात् । घटसत्ताऽभावबोधे समनैयत्यादेव नियमेन घटाभावबोधो ऽपीति न तद्विषयसन्देहादि । एवं समनियतभावयोरपि एकज्ञाने नियमेनापरज्ञानं बोध्यम् । अतएव घटज्ञाने तत्सत्तासन्देहादि न । समानियतानामैक्यमेव । नच प्रतीतिभेदे जाग्रति एवंकथनस्य न कश्चिदुपयोगः । लाघवात्पदार्थ एक एव धर्मभेदात्प्रतीतिभेद इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । घटत्वाभावघटभेदयोरिव, घटत्वघटभेदाभावयोरिव च सति समनैयत्ये भावयोरपि तत्त्वमुचितमेव । हेतोः समत्वात् इति केचित् । तन्न ।

एक एव धर्मी तत्रैव धर्मभेदकल्पनेन व्यवहारभेदोपपत्तौ धर्मिभेदस्य न्यायादिनये ऽपि विलयापत्तेः । तद्रूपतद्रसादेरप्यैक्यापत्तेश्च । तत्र भासमानता-

वच्छेदकरूपत्वादिना न समैनयत्यम् । तद्रूपं भासते इत्यादे रूपत्वादिना व्यक्तिविशेषो भासते इत्येवार्थः ।

एतेन अधिकरणानालिङ्गिताभावबुद्धेरभावाद् 'इह घटो नास्ति' इत्यादावेतदधिकरणकाभावप्रतियोगिघटकर्तृका सत्तेति बोध इत्यपास्तम् ।

वक्ष्यमाणरीत्या प्रतियोग्यधिकरणस्यैवाभावाधिकरणत्वेन तस्य पृथगधिकरणाकाङ्क्षाभावात् । अधिकरणकारकस्य क्रियान्वये क्रियान्वयिकर्तृकर्मान्वये वा साधुत्वेनासाधुतापत्तेश्च । अत्यन्ताभावार्थकनञः प्रतियोगिभूतक्रियान्वयनियमाच्च । एतेन भूतले न घट इत्यादौ तात्पर्यवशात् कदाचिद् भूतलादौ घटाभावः कदाचिद् घटादौ भूतलवृत्तित्वाभावः प्रतीयते । अन्यथा इह घटो नास्तीत्यादितो बोधानुपपत्तिः ।

तथाहि-पदार्थानां क्रमेणान्वयेन घटसत्तारूपोऽर्थः प्रथमं बुद्धो नञा निवर्त्तयितुमशक्यः सतो निषेधायोगात् । असतस्त्वसत्त्वादेव निवृत्तिसिद्ध्या नञो वैयर्थ्यम् ।

तदुक्तम्—

सतां च न निषेधोऽस्ति सो ऽसत्सु च न विद्यते ।
जगत्यनेन न्यायेन नञर्थः प्रलयङ्गतः ॥ इति ।

नच घटास्तिपदाभ्यां या घटविषया ऽस्तिबुद्धिर्जाता सा नञा निवर्त्त्यते इति वाच्यम् ।

बुद्धेः शब्दावाच्यत्वेन नञा तन्निषेधायोगात् ।
एतेन तस्या बुद्धेर्मिथ्यात्वं नञा क्रियते इत्यपास्तम् ।

घटाभावाद्यनवगतिप्रसङ्गाच्च ।

कणादसूत्रे ऽपि नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेध इत्युक्तम् । सतः सत्त्वेन बुद्धस्य । एवं च घटकर्त्तृकसत्ताऽभावो बोधयितुमशक्य इति विशेषणीभूतगेहसंसर्गाभावप्रतीतिरिति तदर्थः ॥ ३३ ॥

( कुं॰ टी॰ ) ननु संयोगितादात्म्यं संयोग एव तथाच संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताके संयोगिनोऽत्यन्ताभावे ऽतिव्याप्तिरत आह *अतिरिक्तमिति । ननु तत्र संयोगस्य संयोगत्वेनैव सम्बन्धता ननु तादात्म्यत्वेनेति नातिव्याप्तिरत आह *तद्वृत्तीति । *समानियतेति । वह्न्यभावस्य वह्नित्वेन प्रमेयाभावस्य चैक्यस्वीकारात् । *एकस्येति । अभावस्येति शेषः । *अनयोः—संयोगादिसंबन्धाभावतादात्म्यसम्बन्धाभावयोः । *घटादीति । वह्निसंयोगाभावस्य वह्निरिव उभयोरप्यभावयोर्घटः प्रतियोगीत्यर्थः । *आद्यः—अत्यन्ताभावः । *अहंनास्मीति । मत्कर्त्तृकसत्ताऽभाव इत्यर्थादुत्तमः पुरुषः सिद्ध इत्यर्थः । तार्किकास्तु नञ्समभिव्याहारे भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्वयो नातो घटौ न स्त इत्यादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिरित्याहुः । तन्न । तेनैव वचनारम्भेण गौरवम् । तार्किकोक्तं युष्मादिसामानाधिकरण्यमनुवदति *आख्यातार्थेति । *नेति । शब्दमर्यादया तस्यार्थस्यालाभात् । *अनन्वयात्—अन्वयासम्भवात् । *समनियतभावयोः—घटतत्सत्तयोः । केषांचिन्मतमाह *समनियतानामिति । समाधत्ते *लाघवादिति । पदार्थो लाघवादेक एव प्रतीतिभेदस्तु धर्मभेदादित्यर्थः । *इवेति । यथा

घटभेदाभावो घटत्वमित्यर्थः । *तत्त्वमिति । अभावयोरिव युक्तिसाम्यात्समनैयत्येन भावयोरप्यैक्यमुचितमित्यर्थः । *एक-एवेति । घटत्वपटत्वादिधर्मभेदादेव व्यवहारभेदोपपत्तौ घ-टपटादीनामपि भेदानापत्तिरित्यर्थः *तद्रूपेति । एकद्रव्य-वृत्तिरूपरसयोरित्यर्थः । नन्वेकव्यक्तिनिष्ठयोरूपरसयोरेकस्य भाने अपरस्य भानं कुतो नेत्यत आह *तत्रेति । ननु भास-मानयोरूपरसयोः समनैयत्यमेवेत्यत आह *इत्येवार्थ इति । *अधिकरणानालिङ्गितेति । केवलं घटो नास्तीत्प्रतीतेः । एत-दधिकरणको योऽभावस्तत्प्रतियोगी घट इत्यादिरर्थः । अधि-करणानालिङ्गितेति युक्तिं निराकरोति *वक्ष्यमाणेति । *प्रति-योगिभूतेति । प्रतियोगिभूता या क्रिया तद्वाचकेनैवान्वयनियमा-दित्यर्थः । *कदाचिच्चेति । पटादौ प्रसिद्धस्य भूतलवृत्तित्वस्य घटादावभाव इत्यर्थः । *अशक्य इति । स्वकारणाद् वृत्त्यात्म-लाभस्य निवृत्तिरशक्येत्यर्थः । बौद्धपदार्थानभ्युपगमे खण्डन-कारोक्तं दूषणं भूतलाधिकरणिका घटकर्तृका सत्तेत्यर्थेऽपि दर्श-यति *सताश्चेति । सतो हि निषेधः कर्तुं न शक्यते यथा तथा असतो ऽपि प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या निषेधासम्भव इत्यर्थः । तस्माद्बौद्धस्यैव निषेध इति भावः । अत्र तु मते भूतलवृत्तित्व-स्य निषेध इत्याशयो बोध्यः। *घटास्तिपदाभ्यामिति । विच्छे-देन 'घटो ऽस्ति' इति बुद्धिर्जाता सा निवर्त्यते इत्यर्थः । *श-ब्दावाच्यत्वेनेति । शब्दवाच्य एवार्थो नञा निषिध्यते बुद्धि-स्त्वर्थाल्लब्धा न शब्दवाच्येत्यर्थः । *कणादसूत्रे ऽपीति । प्राचां मतेऽत्यन्ताभावस्तत्रैव यत्र प्रतियोगिनो ऽसत्त्वमेव । यथा जले पृथिवीत्वं नास्तीति । भूतस्य यो ऽभावः स तु ध्वंस एव । भवि-ष्यतो ऽभावस्तु प्रागभाव एव । एवं सति यत्र गेहे कदापि न

घटस्य सत्त्वं तत्रात्यन्ताभावमुपपादयति *गेहसंसर्गेति । घटशब्दस्य घटसंसर्गे लक्षणया तदत्यन्ताभावबोध इति भावः॥३३॥

( क० टी० ) सिंहावलोकनन्यायेनाभावोदाहरणमत्राग्रे विशेषं सूचयितुमाह *असन्देहइति । *भेदेति । तन्मूलकसम्बन्धेनेत्यर्थः । *चस्त्वर्थे । "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः" इत्यत्र त्वगत्या तत्प्रागभावधीरित्यन्यत्र स्पष्टम् । अथ घटो नास्तीत्याद्युक्तं विशदयति *असमस्ते त्विति । समासादितो वैलक्षण्यसूचकस्तुः । *न अर्थः–नञ्वाच्यः । *तत्र–तयोर्मध्ये ।

यत्तु नैयायिकाः नित्यसंसर्गाभावस्तादात्म्येतरसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वाऽत्यन्ताभावस्तादात्म्यसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो ऽन्योन्याभाव इति ।

तन्न । तस्य प्रागुक्तरीत्या नित्यत्वाभावात्, गुरुत्वाच्च । तद्ध्वनयन्नाह *तादात्म्येतरेति । अन्योन्याभावे ऽनातिप्रसङ्गार्थमिदम् । *सम्बन्धाभाव इति । सम्बन्धप्रतियोगिकाभाव इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ननु तादात्म्यमत्र न धर्मिरूपम्, अशब्दार्थत्वात्, अत एव न सम्बन्धरूपमपि, सम्बन्धलक्षणानाक्रान्तत्वाच्च, अत एव न भेदविशिष्टाभेदरूपमपीत्यत आह *तादात्म्यमिति । सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । ततो लाघवादाह *तद्वृत्तीति । साधारणधर्मस्य तत्र ततो ऽनुपस्थितेरतिप्रसक्तत्वाच्चाह *असाधारणेति । अत एव तादात्म्याभाव इत्येवोक्तं न तु तत्सम्बन्धाभाव इति । नन्वेवं कथमनयोः सर्वसंमतं घटादिप्रतियोगिकत्वमत आह *समनियतेति । द्रव्यत्वगुणाश्रयत्वक्रियाश्रयत्वाभावादिस्थले इत्यर्थः । परैस्तेषामैक्याङ्गीकारादाह *एकस्येति । अभावस्येत्यर्थः । घटादितत्सत्तातत्सम्बन्धानां समनैयत्यादेवाह *अनयोरिति । अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरित्यर्थः । एवं च न तदतिरिक्तः कश्चिद् घटाद्यभावादिरिति भावः । कुद्दारणायाह *तिङिति । फलादिवारणाय *क्रियेति । एतेन द्रव्यादिव्यवच्छेदः । तत्रैव तत्प्रयोगसाधुत्वे बीजमाह *असमस्तेति । तत्त्वंच समाससंज्ञकशब्दघटकभिन्नत्वम् । नन्वेवमिदं विशेषणं व्यर्थम्, असन्देह इत्यादौ समासे तथा बोधस्यैवाभावात् । नच पूर्वं तदभावेऽपि पश्चाज्जायमानात्यन्ताभा-

धबोधे व्यभिचार इति तदावश्यकमिति वाच्यम् । एवमपि न-ञ्समासस्यापि वैकल्पिकत्वेन तदीयलौकिकवाक्ये 'न सन्देहः' इत्या-दावपि तथा बोधेन व्यभिचारतादवस्थ्यादिति चेन्न । तत्त्वस्य समासायोग्यसमूहघटकत्वरूपस्य विवक्षितत्वात् । नन्वेवमप्यस-मस्तनञर्थत्येतावन्मात्रोक्तौ नानुयाजेषु अद्भिज इत्यादौ पूर्वं तथा बोधाभावेऽपि पश्चात्तथाबोधेन व्यभिचार एवात आह *अ-त्यन्तेति । तत्र तु भेदविशेष्यकत्वमिति समासः । तथाच प्र-सज्यप्रतिषेधीयो नञिति तात्पर्यम् । तत्र तूक्तहेतोः+ पर्युदास एव । सामर्थ्यसत्त्वे ऽपि समासो वैकल्पिकत्वान्नाद्ये । एतेनोभयसं-शये समासापत्त्या पर्युदासो न किन्तु प्रसज्यप्रतिषेध इत्याश-ङ्कोक्तरीत्या पर्युदासे एव समासाभावो ऽपि, विभाषेति तु कार्य-मेवेति बाधलक्षणे सिद्धान्तोक्त्या तस्य न क्रियान्वयनियमो ऽन्य-त्राप्यन्वयसिद्धेरिति परास्तम् । विभाषेत्यस्याफलत्वस्यान्यथा भाष्ये स्पष्टत्वाच्च । अत्रापि बीजमाह *अत एवेति । तस्य तदन्वये एव सा-धुत्वादेवेत्यर्थः । अस्योपपद्यते इत्यत्रान्वयः । व्युत्क्रमेणाह *अह-मिति । औत्सर्गिकैकवचनेन तत्सिद्धेराह *घटाविति । पुरुषवि-धायकसूत्रक्रमेणाह *युष्मदादेरिति । उक्तक्रमेणाह *मदेति । इत्यादिवदन्वये[2] चेत्यर्थः । नन्वाख्यातार्थसंख्याया भावनान्व-यिनीव परमते भावनान्वयिनञर्थप्रतियोगिन्यप्यन्वयो व्यु-त्पत्तिवैचित्र्याद्, एवञ्च तदर्थसंख्यान्वयित्वमेव तत्सामाना-धिकरण्यमिति पुरुषवचनव्यवस्थोपपत्तिरत आह *आख्या-तार्थेति । अभ्युपेत्येदम् । वस्तुतः स एव नेत्याह *किञ्चेति । नन्वेवं घटो नास्तीत्यादितो घटकर्तृकसत्ताऽभावादिबोधे ऽपि घ-

---

+ अत्र १ पु० पत्तेश्चेति खण्डितमुपलभ्यते हेत्वन्तरसमुच्चाय-कम् । परन्तु २ पु० तदनुपलम्भात्खण्डितत्वाच्चात्र नोपन्यस्तम् ।

(१) 'अन्वयः । औत्सर्गिकैकवचनेन तत्सिद्धेराह घटाविति । पुरुषविधायकसूत्रविधायकसूत्रक्रमेण त्वमित्याद्युक्तिक्रमेणाह युष्म-दादेरिति । तत्क्रमेणैवाह त्वदेति' इति पुस्तकान्तरे उपलभ्य-मानः पाठः । मूले उपलभ्यमानस्तु स्थापित एव ।

(२) अन्वयेत्वित्यर्थमूले इति पाठः पु-२ ।

टाभावाद्यवबोधात् घटादिविषयकसन्देहापत्तिः, तद्धत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वापत्तिश्चाविरोधादित्यत आह *घटसत्त्वेति । आदिना तद्प्रतिबन्धकत्वपरिग्रहः । एतेन 'न पचति चैत्रः' इत्यादौ पाककृत्यभाववांश्चैत्र इत्यादिवत् घटो नास्तीत्यादावपि सत्ताश्रयत्वाभाववान् घट इतिबोधात्तयोर्व्यवस्था सिद्धा । कर्तृत्वनियामकं चाख्याततत्समभिव्याहृतनञोरन्यतरार्थाश्रयत्वमेव । संख्या तु भावनाप्रतियोगिकनञर्थान्वय्यन्वयिन्यपीति न दोष इति नैयायिकोक्तमपास्तम् । सर्वानुभवसिद्धघटाभावबोधानुपपत्तेः । ममतु घटकर्तृकसत्ताऽभावस्य घटाभावसमानियतत्वेन तद्बोधोपपत्तेः,वक्ष्यमाणदोषाच्च । विशेषं वक्तुं तुल्ययुक्त्या प्रसङ्गात्तदर्थमाह *एवमिति । समनियताभाववदित्यर्थः । सन्देहादीत्यादिना तदभावबुद्धिपरिग्रहः । खण्डयितुं नैयायिकमत आह *समेति । समनियताभावानामित्यर्थः । क्वचित्तथा पाठ एव । तत्र बाधकमाह *नचेति । तस्यान्याविषयकतया न बाधकत्वमित्याह *लाघवादिति । स्वतः स्वरूपभेदेऽप्यैक्ये दृष्टान्तमाह *घटत्वेति । एकस्मिन्नेव भेदत्वेन घटप्रतियोगिकता अत्यन्ताभावत्वेन च घटत्वप्रतियोगिकतेति भावः । भावाभावयोरैक्ये दृष्टान्तमाह *घटत्वेति । *भावयोरपि-घटतत्सत्ताऽऽद्योरपि । *तत्त्वम्-ऐक्यम् । *हेतोः-लाघवादित्याद्युक्तस्य । असमनैयत्यमादाय दोषमाह *एक एवेति । उभयकल्पनेनेत्यर्थः । आदिना धर्मितात्त्विकत्ववादिसकलान्यमतसंग्रहः । *अपिः सिद्धान्तमतसमुच्चये । यथा तत्र तत्त्वं तथा प्रागुक्तम् । अत एवेष्टापत्तौ समनैयत्यमादायैव दोषान्तरमाह *तद्रूपेति । उक्तयुक्त्यैव । इदं तु नेष्टं तेषां समवायैक्यमादाय दोषापत्तिवारणाय तद्भेदावश्यकत्वात् । अत्र द्वितीयदोषं परिहरति *तत्रेत्यादिकेचिदित्यन्तेन । *तत्र-तद्रूपतद्वत्सादौ । तस्याप्रसक्तत्वात् । ननु रूपं भासते इत्यादिप्रतीतिर्नैव, सर्वरूपभानासम्भवात्, किन्तु विशेषप्रतीतिरिति तदवच्छेदकेन तद्रूपत्वादिना तदस्त्येवेत्यत आह *तद्रूपमिति । एवेन तस्य व्यावृत्तिः । नन्वेवन्तेषामभावानान्तयोर्भावाभावयोः भावयोश्च समनैयत्यं न स्यात् रू-

---

( १ ) पर उद्धरतीत्यपि पाठः क्वचित् ।

पत्वादिवदभावत्वभेदत्वसत्तात्वादेर्भासमानताऽवच्छेदकस्यातिप्रसक्तत्वादत आह *क्रियायाइति । *तत्र–तेषु । तथा च तत्र तत्तद्भावत्वतत्तत्सत्तात्वादि भासमानताऽवच्छेदकं रूपम्, नोक्तरूपमिति न दोषः । केचिदित्यरुचिबीजं तु तत्रापि तद्रूपत्वादेर्भासमानतावच्छेदकत्वमन्यथा लक्षणाऽऽपत्तेः । किञ्च तद्रूपादेरप्याश्रयविशेषालिङ्गितस्यैव भानम् । किञ्च तस्यास्तदनालिङ्गितायास्तस्य च तदनालिङ्गितस्य भानं प्राक् प्रतिपादितं तथात्र उभयतःस्पाशा रज्जुरिति न्यायायितम् । एवञ्च द्वितीयदोषो ऽपि स्थिर एवेति । स्वपरसाधारणपरमतं खण्डयति *एतेनेति । तस्य तदाकाङ्क्षत्वादाह *अधिकरणानामिति । घटाभावेत्युक्तौ वचनपुरुषव्यवस्थादि न स्यादतस्तत्सिद्ध्यर्थमाह *अभावप्रतियोगीति । एतेनेत्यस्यार्थमाह *वक्ष्यमाणे इति । अत्रैव प्रकरणेति भावः । *तस्य–अभावस्य । *आकाङ्क्षाऽभावात्–तस्या अभावात् । साक्षात्तदन्वयाभावादाह *कर्तृकर्मेति । *असाधुनेति । इहेत्यादेरिति भावः । उक्तकार्यकारणभावादाह *अत्यन्तेति । एतेन तादृशो घटः सत्ताऽऽश्रय इति बोधान्न तदनुपपत्तिरित्यप्यपास्तम् । तस्य सत्तायां तत्कर्त्रादा वाऽन्वयेतु यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगी घट इहास्तीत्येवं बोधः स्यात् । तथा च महदनिष्टम् । न च तस्य क्रियान्वयेऽपि तत्समभिव्याहृतनञस्तद्वृत्त्यभावे लक्षणाऽङ्गीकारान्न दोषः ॥ एतद्देशवृत्त्यभावप्रतियोगिनि घटे एतद्वृत्तिसत्ताऽभावनिश्चयसत्त्वात्तत्र तदधिकरणकसत्ताश्रयत्वबोधानुपपत्तेः । नञ्वादादयुक्तपरमतं निराचष्टे *एतेनेति । चरमदोषेणेत्यर्थः । अस्य विस्तर इत्यपास्तमित्यत्रान्वयः । *अन्यथा–तथाऽनङ्गीकारे क्रियाध्याहारेण तथा बोधाङ्गीकारे । ननूक्तरीत्या एतदधिकरणकघटकर्तृकसत्ताऽभाव इति बोधः सूपपन्न एव, अत आह *तथाहीति । *क्रमेण–आकाङ्क्षाक्रमेण । अत एवाह *घटसत्तेति । तस्य सत्त्वे आह *सत इति । भ्रमत्वे आह *असतइति । *तदुक्तम्—खण्डनकृता ।

*सः–निषेधः।द्वितीये सार्थक्यमाह *न चेति । तस्याः सत्त्वात् क्षणिकत्वाच्चेति भावः। विरोधिबुद्धेस्तद्बुद्धिनिवर्त्तकत्वे ऽपि प्रयुज्यमाननञ्वाच्यनिवृत्तेर्वाच्यसाकाङ्क्षत्वादत्रासम्भवमाह *बुद्धेरिति । *एतेन–उक्तहेतुना । इत्यप्यपास्तामिति पाठः । उभयसाधारणं दो-

पान्तरमाह *घटाभावेति । आदिना भूतलवृत्तित्वाभावपरिग्रहः । तस्मान्न तथा बोधः । किन्त्वगत्या तथा बोधः कादाचित्क इति सिद्धम् । तत्र सम्मतिमप्याह *कणादेति । इत्यनेन संसर्गस्य प्रतीति पाठः । सतो घटस्येति हेतुगर्भतया सफलं नान्यथेत्याह *सत इति । *गेहसंसर्गेति । तद्वृत्तित्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

नचाव्ययीभावस्य नित्यत्वाद् 'भूतले न घटः' इति वाक्यं दुर्लभमिति वाच्यम् । अर्थाभावशब्दे नञो घटकतया सूत्रगृहीताव्ययत्वेन नञा अव्ययीभावाभावात् । अत एव 'पूर्वपदार्थप्रधानो नञ्तत्पुरुषः' इति पक्षे तत्पुरुषेणाव्ययीभावस्य बाधप्राप्त्याऽव्ययीभावासिद्धिस्वरूपं दूषणं भाष्ये नोपन्यस्तम् । अत एव तत्र पक्षे 'अवर्षा हेमन्तः' इत्यादौ लिङ्गसङ्ख्यायोगो न स्यात् पूर्वपदार्थत्वेनासत्त्वभूतत्वादित्याशङ्क्य शब्दशक्तिस्वभावेन परिहृतम् । अत्र तु पक्षे ऽनेकमित्यादावेकवचनासिद्धिं मनसि निधाय उत्तरपदार्थप्रधानत्वं सिद्धान्तितम् । असंहितामिति तु सन्धानरूपसंहिताऽपरपर्यायभावसाधनक्तान्तनपुंसकसंहितशब्देन नञ्तत्पुरुषे बोध्यम् । सूत्रवार्त्तिकप्रामाण्यादुभयलिङ्गः संहिताशब्दः । 'जात्यवद्वा तथा वाऽन्तौ' इति प्रातिशाख्यव्याख्याने संहितवादिति तद्भाष्ये प्रयुक्तमित्यन्यत्र विस्तर इत्यपास्तम् । सत्त्वेन निश्चितस्य निषेधाभावेऽपि तत्त्वेन संभावितस्य निषेधसम्भवाच्च । नञ्समभिव्याहार एव च तस्य तत्त्वे प्रयोजकः । कणादसूत्रे तु समनियताभावानामैक्यं बोधयितुं तथोक्तिः । गेहसंसर्गस्यापि प्रतिषेध इत्यर्थादिति दिक् ।

पृथिव्यां गन्धो न जले इत्यादौ प्रतीतेरेकविशेष्यकत्वानुभवस्तु स्ववासनाकल्पित इति दिक् ॥३४॥

( कुं० टी० ) *अर्थाभावेति । अभावशब्दे नञोऽन्तर्भूतत्वेन सूत्रगृहीतत्वान्न समासः । सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगात् । *नोपन्यस्तमिति । तत्पुरुषेण बाधापत्तावव्ययीभावो न स्यादिति दूषणं नोक्तम् । *अत्र तु पक्षे—पूर्वपदार्थप्रधान इति पक्षे । अव्ययीभावस्यात्रानिष्टत्वादेवेत्यर्थः । उत्तरपदार्थप्रधानत्वे क्लीबत्वमुपपादयति *असंहितमितितित्राति । *अपास्तमिति । अधिकरणकारकस्याभावादावन्वयासम्भवात् । *तत्त्वेन–सत्त्वेन । ननु कथं तत्र घटादेः सम्भावनेत्यत आह *नञ्समभिव्याहारएवेति । *तस्य–घटस्य । *तत्त्वे-सम्भावितत्वे । *तथोक्तिः–गेहसंसर्गाभावो निषिध्यते इत्युक्तिः । *संसर्गस्यापीति । अपिना घटसत्ताऽभावः । नन्वधिकरणस्य क्रियायामेवान्वये पृथिवीवृत्तित्वजलवृत्तित्वाभावयोर्गन्धे बोधो न स्यादत आह *पृथिव्यामिति । *एकविशेष्यकत्वेति । गन्धविशेष्यकत्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

(क० टी० ) अत्र मते दीक्षितभूषणादिरीत्या प्राप्तदोषमुद्धर्तुं शङ्कते *नचेति । नञ्तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वान्न तत्प्रयुक्तदोष इत्याह *अव्ययीति । पक्षद्वयेऽपीति सूत्रयन्नाह *भूतले न घट इतीति । *अव्ययीभावाभावादिति । "अचः परस्मिन्"इति सूत्रस्थात् "ततः पश्चाद्" इति भाष्यप्रयोगाद्, "यथाऽसादृश्ये"इति सूत्रे "सादृश्यसंपत्तीति प्राप्नोति" इति भाष्योक्तेश्च । तत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताव्ययेन तत्तदर्थकेन न समासः सः । यथाशब्देन तु भवत्येवोत्तरसूत्रारम्भादित्यर्थः ।

अत्र भाष्यान्तरमपि गमकमाह *अत एवेति । ततस्तदभावाङ्गीकारादेव चेत्यर्थः । *इति पक्षे–द्वितीये । *नोपन्यस्तमिति । तथा च न्यू-

नताऽऽपत्तिः। ननूपलक्षणं तदत आह *अत एवेति।उक्तोऽर्थः। *तत्र पक्षे–पूर्वपदार्थप्रधानः स इति पक्षे। *शब्देति। वाक्ये नञोऽसत्त्वभूतार्थाभिधायित्वेऽपि समासे सत्त्वरूपार्थाभिधायित्वं तत इत्यर्थः। तेनाव्ययीभावस्येष्टत्वे तु तेन तद्योगासिद्ध्या तावत्पर्यन्तगमनासंगतिः स्पष्टैव। ननु नेदं सिद्धान्तभाष्यं तत्पुरुषस्योत्सर्गत उत्तरपदार्थप्रधानत्वादतः कथं ते उक्तार्थसिद्धिरत आह *अत्रात्विति। उक्तदोषद्वयाभावसूचकस्तुरिति तदंशे तस्य सिद्धान्तत्वमेवेति भावः। *वचनासिद्धिम्–वक्ष्यमाणाम्। *प्रधानत्वमिति। अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थप्रधान इत्यनेनेति भावः। नन्वेवं कथम् "अद्रुतायामसंहितम्" इति संहितासूत्रस्थवार्त्तिकप्रयोगो ऽत आह *असंहितमिति त्विति। आरोपितः परः संनिकर्ष इति तदर्थः। *सूत्रेति। एतदुभयप्रामाण्यात्स्त्रीनपुंसकलिङ्ग इत्यर्थः। संहितशब्द इति पाठः। अत्रान्यसंमतिमप्याह *अत एवेति। क्लीबाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। एतेन सूत्रवार्त्तिकप्रयोगादव्ययीभावेन सह नञ्तत्पुरुषो वैकल्पिक इति दीक्षितायुक्तमपास्तम्। असन्देह इत्यस्य गतिरुक्तैव। तदाह *अन्यत्रेति। शेखरादावित्यर्थः। तदुक्तदोषमुद्धरति *सत्त्वेनेति। तस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वात्। ननु तत्रैव न मानमत आह *नञिति। *तस्य तत्त्वेघटस्य सम्भावितत्वे। नन्वेवमपि कणादोक्तिविरोध एवात आह *कणादेति। तल्लाभे बीजमाह *संसर्गस्यापीति। अपिना सत्तादिसमुच्चयः। एवं च तत् प्रागुक्तरीत्या ऽयुक्तमेवेति तद्रीत्या पूर्वं दृष्टान्तदानं न स्वरीत्येति न सिद्धान्ते तद्विरोध इति च बोध्यम्। किञ्च उक्तभाष्यादपि अत्यन्ताभावार्थकनञः क्रियादिप्रतियोगिकाभावबोधकत्वेनोत्तरादिपदार्थेनानन्वयादसामर्थ्येनाव्ययीभावो न निर्मक्षिकमित्यादिवदिति तथा वाक्योपपत्तावपि तथा बोधस्यैव लाभ इति तथा बोधो ऽयुक्त एव। न सन्देह इत्यादौ तु सन्देहस्य गुणत्वाद्भवत्येव नञा तदभावबोधनमिति सामर्थ्यमस्त्येव। सो ऽप्युक्तरीत्यैवेति न दोषः। इदमनुपदमे-

---

(१) नामक्षिकामिति पाठः।

(२) 'स्वोक्तार्थसाधकतया तदुक्तमेव' इति पाठः।

व स्फुटीभविष्यतीति न पूर्वविरोधः । एतेन भूतले न घट इत्यादौ घटात्यन्ताभावे भूतलाद्यन्वितस्य सप्तम्यर्थाधेयत्वस्यैव तात्पर्यवशात् घटादौ सप्तम्यन्तभूतलादिवृत्तित्वाभावस्यान्वयबोधो ऽनुभवसिद्धः । अन्यथा तादृशवाक्यजन्यस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताभावबोधस्य भूतले घट इत्यादिवाक्यजन्यघटादिविशेष्यकभूतलाधेयत्वप्रकारकबोधविरोधिताया अनुपपत्तेः । नञ्पदं विना यत्र धर्मिणि यस्य विशेषणतया भानं यादृशसमभिव्याहाराद्भवति तादृशसमभिव्याहारस्थले नञ्सत्त्वे तत्र धर्मिणि तदभावः प्रतीयते इति अनुभवापलापप्रसङ्गात् इति व्युत्पत्तिवादाद्युक्तमप्यपास्तम् । उक्तयुक्तेः । उक्तरीत्या प्रतिबन्धकत्वोपपत्तेः, ततो ऽपि क्रियाविशेष्यकबोधस्यैवोक्तरीत्या सत्त्वाच्चेति दिक् । तदाह *इतिदिगिति । यत्तु त्वन्मते पृथिव्यामित्यादौ प्रतीतेरेकविशेष्यत्वानुभवो विरुध्येतातो मदुक्तमेव युक्तमिति सा, तत् खण्डयति *पृथिव्यामिति । तात्पर्यवशात्कदाचित्प्रातिपदिकार्थविशेष्यकविभक्त्यर्थवृत्तित्वाभावप्रतीत्यङ्गीकारेण गन्धः पृथिवीवृत्तित्ववान् जलवृत्तित्वाभाववांश्चेति बोधादाह *प्रतीतेरेकेति । अन्यथा न जले इत्यत्र गन्धपदावृत्तिप्रसङ्ग इति तद्भावः । यत्तु पृथिवीवृत्तिगन्धप्रतियोगिकाभाववज्जलमित्यर्थ इति । तन्न । जले इति सप्तम्यनुपपत्तेः । तदभावो जलवृत्तिरिति बोधे पृथिव्यामिति सप्तम्यनुपपत्तिः, तत्पदवैयर्थ्यापत्तिश्च । तस्मात्सिद्धान्तरीत्या प्रतीतिद्वयं भिन्नविशेष्यकम् । एतेनोक्तरीत्या सप्तम्यर्थान्विताभावस्य विशेषणतया प्रतियोगिन्यन्वयाद् भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगी घट इतिवज्जलवृत्त्यभावप्रतियोगी गन्धः पृथिव्यामिति विनैवावृत्तिं बोध इति मतमपि निरस्तमिति दिक् । तदाह *इति दिगिति ॥ ३४ ॥

"नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इत्यादौ तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतमित्यनुष्ठेयवाचिव्रतशब्दोपक्रमादभावस्य चाननुष्ठानादीक्षतेर्नञ्समभिव्याहारादीक्षणाभावसंकल्पबोधकतेति बोध्यम् ।

यत्त्वत्र पर्युदासस्तत्राभावस्याननुष्ठेयत्वाद्धतश-ब्दोपक्रमाच्च तद्भिन्नक्रियायाः सामान्यतः प्राप्त्या चानीक्षणसङ्कल्पे लक्षणेति । तन्न ।

ईक्षणभिन्नसङ्कल्पे तात्पर्याभावात् । तथा शि-ष्टाचाराभावाच्च । नेक्षिष्यामीति ईक्षणाभावसङ्क-ल्पस्यैव सर्वैराचरणाच्च ।

किं च यत्र नञ्समभिव्याहारे पदार्थस्याभेदेना-न्वये आकाङ्क्षा तत्रैव नञ्समभिव्याहारे भेदप्रती-तिर्नान्यत्र । नच प्रकृते तथा । अत एव 'न पचति तिष्ठति' इत्यादौ न भेदबोधः । अत एव तिङन्तसम-भिव्याहृतनञो ऽत्यन्ताभावार्थकत्वमेव ।

अयमेव प्रसज्यप्रतिषेध इत्युच्यते । प्रसज्य विधाय विहितस्य प्रतिषेध इति तदर्थः । नञ्सूत्रे भाष्ये तु–"प्र-सज्य क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं करोति" इत्युक्तम् । तेन गुणाभावबोधे ऽपि प्रसज्यप्रतिषेध इति लभ्यते । 'नास्माकमेकं प्रियम्' इत्युदाहरणम् । अत्र हि एक-प्रियप्रतिषेधे बहुप्रियप्रतीतिः । 'न सन्देह' इत्यादौ च सन्देहाभावप्रतीतिः । सन्देहस्य गुणत्वात् । सर्वत्र क्रियाप्रतिषेधे हि गुणपदोपादानं भाष्ये अनर्थकं स्यात् ।

प्रसज्यप्रतिषेधो ऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥—
इत्यत्र क्रियाग्रहणं गुणस्याप्युपलक्षणमिति बहवः ॥३९॥

(कुं० टी०) *नेक्षेतेति । अत्र प्रतिषेधवाचिनो नञः क्रिया-यामन्वयादीक्षणनिषेधो वाक्यार्थः । निषेधश्च प्राप्तिपूर्व-

क इति यत्र क्रतौ सूर्येक्षणं विहितं तत्रोदयकालिकसूर्येक्षणानिषेधः क्रत्वर्थ इति पूर्वपक्षे ऽभावस्यानुष्ठानासम्भवान्नञः पर्युदासपरतयाऽनीक्षणसङ्कल्प एव पुरुषार्थो विधीयते इति मीमांसकाः । *किञ्चयत्रेति । नञो ऽभावे यत्राभेदान्वयसम्भावना तत्रैव नञ्समभिव्याहारे भेदान्वयः । घटः पटो नेत्यत्र हि नञो ऽभावे नामार्थयोरिति न्यायादस्त्यभेदप्राप्तिरिति भावः । *नभेदबोधइति । पाकस्थित्योरभेदाप्रसङ्गाद् भेदबोधो ऽपि नेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

( क० टी० ) सिद्धान्ते प्राप्तदोषमुद्धरति *नेक्षेतोद्यन्तमिति ।
अस्तं यान्तं कदाचन ।
नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ।

इत्यस्य परिग्रहः । इदं च स्नातकव्रतान्तर्गतं न मानवम्, न याज्ञवल्क्यीयम्, नाप्यापस्तम्बीयम्, किन्तु ब्रह्मचारिधर्मभूतप्रजापतिव्रतान्तर्गतम् । तदुत्सर्गे "कर्माणि पुरुषार्थाय" इत्यादितुर्याद्यपादस्थजैमिनिसूत्रविषयभूतन्तदाह *तस्येति । अस्य व्याख्या *व्रतेति । *ईक्षणाभावेति । अत एव स्नातकव्रतप्रकरणे "उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यं दर्शने वर्जयेद्" इत्यापस्तम्बः सङ्गच्छते । एवञ्चोक्तनियमात्प्रसज्यप्रतिषेध एव तत्रेति भावः । तत्सूत्रस्थमीमांसकविज्ञानेश्वरादिमतं खण्डयति *यत्त्विति । *तत्र-पर्युदासे । *व्रतेति । तद्व्याचीत्यादिः । अतएव सामान्यप्राप्तिः, तत्र निषेधलब्धमादायाह *तद्भिन्नेति । नाञिवद्युक्तन्यायेनाह *क्रियायाइति । *प्राप्त्याचेति । तद्विशेषजिज्ञासायां पुरुषक्रियामात्रस्य सङ्कल्पपूर्वकतया प्रत्यासत्त्या तत्समभिव्याहारेण चेति शेषः । अन्यथा मन्वाश्वलायनापस्तम्बादिकृततथोपक्रमविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । उदयास्तमयकालयोः प्रत्यहं सङ्कल्प इति तन्त्ररत्नाद्युक्तमसङ्गतमिति ध्वनयन्नुक्तापस्तम्बमूलकमेवाह *नेक्षिष्यामीति । यथा चैतत्तथा स्पष्टं मिताक्षराव्याख्यायाः सूच्याम् । अतएव विज्ञानेश्वरेणापि मांसभक्षणविधि-

निषेधयोर्मन्वाद्येकवाक्यतया तथैव सङ्कल्पो दर्शितः। इदमप्यभ्युपे-त्योक्तम्। वस्तुतस्तदेव नेत्याह *किञ्चेति। *यत्रेति। स्ववाक्योपात्ते इत्यर्थः। एतेन व्रतेन तत्सत्त्वाच्चिन्त्यमित्यपास्तम् । तस्य वाक्या-न्तरत्वात् । तथा सति तथाऽन्वयस्यैव सत्त्वेन तदाकाङ्क्षामात्रस्यै-वाभावाच्च । अन्वयस्य बाधितत्वादाह *आकाङ्क्षेति । तन्मात्र-मित्यर्थः । भिन्नार्थकासत्त्व बोधे ऽपि समानविभक्तिनामार्थयोरि-तिव्युत्पत्त्या तदाकाङ्क्षा सम्भवति, तस्या असाङ्गिपयाया अपि बहु-शो दृष्टत्वादिति भावः। *नञ—नहि । तद्विषयतया बाधेन च व्युत्पत्त्यन्तरेण भेदसम्बन्धेनैवान्वयस्य तस्य तदाकाङ्क्षायाश्च सत्त्वा-त्। घटो न नील इत्यादौ च वक्ष्यमाणरीत्याऽत्यन्ताभावधीरेव, न भेदधीः। तत्र तदभावे तथाऽन्वयस्यैव सत्त्वेन तदाकाङ्क्षामात्रस्या-सत्त्वाच्च। वक्ष्यमाणरीत्या विपरीतधीरपि न।

एतेन नञो ऽभावे यत्राभेदेनान्वयबाधस्तत्र नञाऽत्यन्ताभा-वधीर्यत्र तदभावे ऽभेदेनान्वयस्तत्र तेन भेदधीस्तत्र च तत्तदा-काङ्क्षाज्ञानाद्येव नियामकमिति नैयायिकाद्युक्तपास्तम्।

तदेतद् ध्वनयन्नाह *अत एवेति । उक्तनियमादेवेत्यर्थः । परमते तु घटः पटो नेत्येतत्तुल्यतया ऽत्रापि स स्यादिति भावः । उपसंहरन्नाह *अत एवेति । उक्तोऽर्थः । अतएव 'न पचति चैत्र' इत्यतः 'चैत्रभिन्नकर्तृकः पाक' इत्यबोधः । विशेषं वक्तुमाह *अयमेवेति । तत्समभिव्याहृतनञ्बोध्यात्यन्ताभाव एवेत्यर्थः। प्रसज्येत्यस्यार्थः *विधायेति । विशिष्टफलितार्थमाह *विहितेति । विधानं च तदसमभिव्याहृतवाक्यतो बोध्यम्। तमेव विशेषमाह *नञ्सूत्रे इति । *तेन—भाष्ययितथा-कथनेन । "न एकं प्रियम्" इति तत्रोक्तम्। नञ्त्विवाशयकामित्यर्थत आह *नास्माकामिति । येननाप्राप्तेइतिवन्नेत्याह *अत्रहीति । बहु-प्रियशब्दः पात्रादिः। बहुप्रियतेतिपाठस्तु सुगम एव। प्रागुक्तदार्ढ्या-योदाहरणान्तरमाह *नसन्देह इति। अभियुक्तोक्तिविरोधं परिहरति *प्रसज्येति। एवं च न तथैव कार्यकारणभावः, किन्तु तत्र तादृशधा-तुगुणवाचकपदान्यतरजन्योपस्थितिः कारणमिति बोध्यः ॥ ३५ ॥

अन्त्यो घटः पटो नेत्यादौ।

यत्त्वत्र भेदो नञर्थः तत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन पटस्यान्वयः । नच गृहस्योच्चैरित्यादाविव षष्ठ्यापत्तिः । एवं तर्हि पटपदं पटप्रातियोगिकपरम्, तस्य भेदे ऽभेदान्वयः । भेदस्याश्रयतया घटे ऽन्वयः । अभेदान्वयव्युत्पत्तिस्तु निपातातिरिक्तविषया ।

यद्वा भेदवान्नञर्थः । भेदवति लक्षणेति तु न युक्तम् । निपातानामनेकार्थत्वेन लक्षणानवसरात्, केवलभेदस्य क्वाप्यबोधाच्चेति । तन्न ।

न ब्राह्मणैरेतैरुपद्रुतमित्यादौ भेदाश्रयभेदप्रतियोगिनोः समानविभक्तित्वस्य दुरुपपादत्वात्, समासवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वौचित्याच्च । तस्मादत्रापि आरोपितपटाभिन्नो घट इति बोधः । नञ् द्योतक एव । एवञ्च समानविभक्तिकत्वं सिद्धम् । घटभेदबोधस्त्वार्थः । तत्समनियतत्वाद् घटत्वाभावबोधो ऽपि तत्रार्थः ।

यद्यपि भेदो निरूपयितुमशक्यः । तथाहि—घटः पटाद्भिन्न इति भेदज्ञानं भिन्नत्वेन गृहीतधर्मिप्रतियोगिज्ञानपूर्वकम् । तत्र स भेदो ऽयमेव चेदात्माश्रयः । भेदान्तरं चेत्तदपि भिन्नयोरेव धर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञातव्यम् । स चेत्पूर्वभेद एव तदाऽन्योन्याश्रयः । तृतीयो भेदोऽन्यश्चेच्चक्रकापत्तिः । भेदपरंपरास्वीकारे अनवस्था । अन्तिमभेदासिद्ध्या मूलभूतभेदपर्यन्तमसिद्धेर्मूलक्षयात् । अत एव भेदस्यासत्सामान्यशब्देन कैयटादौ व्यवहारः । असत्त्वमुक्तरीत्या, सामान्यत्वं केवलान्वयित्वात् । तथाऽप्यविचारितरमणीयेनैव मायिकेन भेदेन व्यव-

हाराद्यावहारिकस्यैव सत्त्वेनाक्षतिः, घटाद्यर्थस्य घटादिपदवाच्यत्ववत् । अन्यथा घटत्वाश्रयत्वेन अयं घटः, घटवृत्तित्वेन चेदं घटत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । पदार्थमात्रस्याविचाररमणीयस्यानिर्वचनीयस्यैव व्यवहारप्रयोजकत्वात् ।

अत एवोक्तं श्रीहर्षेण—

समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।
का तवास्तु गतिस्तर्कैर्वस्तुधीव्यवहारयोः ॥
उपपादयितुं तैस्तैर्मतैरशकनीययोः ।
अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवा गतिस्तयोः ॥
यथा सतो जनिर्नैवमसतोऽपि जनिर्न च ।
जन्यत्वमेव जन्यस्यानिर्वाच्यत्वसमर्पकम् ॥ इति ।

तथा—

भेदसत्यपरस्तर्कों भेदमायापरोऽपरः ।
भेदसत्यपरस्तर्कों ह्यसन्वेदविरोधतः ॥
एकविज्ञाननिगमान्नेहनानेति च श्रुतेः । इत्यलम् ।

एवमघटस्य दर्शनमित्यादौ "सर्वं वाक्यं सावधारणम्" इति न्यायेन घटभिन्नस्यैव दर्शनमित्यर्थात् घटस्य दर्शनाभावोऽपि आर्थः प्रतीयते । अघटदर्शनमित्युक्ते तु न । तद्भिन्नदर्शनेऽपि तद्दर्शनाभावाभावेन तयोः समनैयत्याभावात् । एवकारान्तर्भावेण वृत्तौ तु न मानम् । एतच्च "तस्य भावः" "नञो गुणप्रतिषेध–" इत्यादिसूत्रेष्वाकरे स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

(कुं०टी०) *अन्त्यः–तादात्म्यसम्बन्धाभावः । *तत्र–भेदे ।

*प्रतियोगितेति । घटप्रतियोगिकभेदवानित्यर्थः । *गृह-स्योच्चैरित्यादाविवेति । "न लोक—" इत्यत्र पूर्वोत्तरसा-हचर्यात् कृदव्ययस्यैव ग्रहणात् । *षष्ठ्यापत्तिरिति । घटसम्बन्धिभेदवानित्यर्थात् । *नयुक्तमिति : शक्त्यैव निर्वाहात् । *नब्राह्मणैरिति । अत्र भेदप्रतियोगिनो ब्राह्मणाः, भेदाश्रया एते, ब्राह्मणप्रतियोगिकभेदवन्त एते इत्यर्थे सामानाधिकरण्याभावात्समासादिघटितकानापत्ति-रित्यर्थः । *तत्समनियतत्वात्—घटभेदसमनियतत्वात् । *ध-र्मिप्रतियोगीति । घटः पटो नेत्यत्र धर्मी घटः प्रतियोगी पटः अनयोर्भेदवत्त्वेनोपस्थितयोरेवेयं बुद्धिरित्यर्थः। *चक्रकमिति । त्रयाणां परस्परापेक्षा चक्रकम् । अत ऊर्ध्वमनवस्था । असत्सा-मान्यपदयोरर्थमाह *असत्त्वमिति। *उक्तरीत्या—भेदासिद्धिरि-तिरीत्या । *अतएवोक्तमिति । यदि घटबुद्धिविशेष्या घटसिद्धि-स्तदा घटबुद्धिरपि घटबुद्धिबुद्धेरेव वाच्या इत्यनवस्था । नन्वेवं सर्वलोकशास्त्राविसंवादेन प्रवर्त्तमानयोर्वस्तुधीव्यवहारयोः का गतिरिति पृच्छति *कागतिरिति । वस्तुधीव्यवहारयोः संप्रति-पत्तिमात्रं विचारतस्तु तयोरुपादानमशक्यमित्याह *उपपादयि-तुमिति। *इत्युक्ते तु नेति । अत्र घटदर्शनाभावबोधो नेत्यर्थः । अत्र हेतुमाह *तद्भिन्नेति । घटभिन्नपटादिदर्शने घटस्य दर्शनं न भवतीति नेत्यर्थः । *तयोः—अघटदर्शनघटदर्शनाभावयोः ॥३६॥

( क० टी० ) एवं तदर्थात्यन्ताभावं निरूप्य भेदं निरूपयति *अन्त्य इति । भेद इत्यर्थः । सोऽपि समासवदार्थ एव, न शाब्द इति प्रतिपादयितुं मीमांसकनैयायिकमतं खण्डयति *यत्त्विति । *नञर्थः—तद्वाच्यः । *एवं तर्हीत्यस्य यत इत्यादिः । लक्षणया आह *पटपदमिति । *भेदे—नञर्थे ।

*अभेदान्वयः-अभेदेनान्वयः। ननु व्युत्पत्तिविरुद्धमन्त्यमत आह *अ-भेदेति । नन्वेवमाद्यबोधोऽपि न स्यादत आह *यद्वेति । भेदेत्यस्य प्रतियोगिविशिष्टेत्यादिः । तथा च साकाङ्क्षत्वात्प्रतियोगिनि पटस्य अभेदेनान्वयो विशिष्टस्य घटे तथेति । तस्मादन्यथात्वेऽपि न कोऽपि दोषो ऽत्रेति भावः। एकदेशमुक्तं खण्डयति परः *भेदवतीति। भेदे शक्तस्य पर्युदासे सामानाधिकरण्यानुरोधेन तत्र लक्षणेत्यर्थः। सिद्धान्तमतेन दूषणमाह *निपातानामिति । परोक्तदोषमाह *केव-लेति। घटः पटो नेत्यादौ परमते साधुत्वेन निर्वाहमभ्युपेत्याह *न-ब्राह्मणैरिति। अत एव तत्साधारणं दोषान्तरं समासस्थले पूर्वं तथा प्रतिपादितत्वादाह *समासवाक्ययोरिति । *अत्रापि-वाक्येऽपि तदीये। अपिना समाससमुच्चयः। अतएवाह *एवञ्चेति। साधुत्वार्थं प्रथमेति तु न युक्तम्। तथाऽनुशासनाभावात्। औत्सर्गिकैकवचन-स्यापि गमके सत्येव सत्वाच्च । नन्वेवं कथं तद्भेदधीः सर्वजनप्र-सिद्धा ऽत आह *घटभेदेति । समनियताभावानामैक्यमेकस्मिन्नेव भेदत्वेन घटप्रतियोगिकत्वम्, अत्यन्ताभावत्वेन च घटत्वप्रतियोगि-कत्वमिति मतस्य दूषितत्वादाह *नत्समनियतत्वादिति । भेदस्य न वास्तवत्वमित्याह *यद्यपीत्यादि । घटो घटाद्भिन्न इत्यादिवारणा-याह *भिन्नत्वेनेति। तत्त्वेन गृहीतौ यौ तस्याश्रयप्रतियोगिनौ तयो-र्यज्ज्ञानं प्रतियोग्यधिकरणयोर्ज्ञानं तत्पूर्वकमित्यर्थः । *तत्र-पूर्वतन-तज्ज्ञाने। स्वस्मिन्साक्षात्स्वापेक्षासत्त्वाद् आह *आत्मेति । इदमुद्ध-रति *भेदान्तरमिति। *स चेत्-तृतीयभेदश्चेत्। *पूर्वभेद एव-स-र्वाद्यभेद एव । एकमन्तरा स्वस्मिन्स्वापेक्षासत्त्वादाह *अन्योन्येति। इदमप्युद्धरति* तृतीयइति । चतुर्थस्य सर्वाद्यरूपत्वे ऽनेकद्वारा स्वस्मिन्स्वापेक्षासत्त्वादाह *चक्रकेति । धातोरिति सूत्रे स्पष्टमे-तत् । तत्र हि-"आत" इत्यत्र "धातोः" इति विहितविशेषणम्, "आत" इत्यानन्तर्यविशेषणमित्यभ्युपेत्यापि लोपे कृते जुस् नेति समाधावलुनन् इत्यादौ लोप ईत्वेन बाध्यते, तच्चान्तिभावेन, तच्च जुस्भावेन, तच्च लोपेन, तच्चेत्वेनेत्वमन्तिनाऽन्तिर्जुसा तच्च लो-

---

( १ ) प्रतीतेश्चेति पाठः ।

पेनेति चक्रकमुक्त्वा ऽऽयश्चादिषूपदेशिवद्भावेनान्तरङ्गत्वादादावन्तिभावे लोपेन व्यवस्थेति परिहृतमेकदेशिना । अन्योन्याश्रयस्तु वृद्धिसूत्रभाष्यादौ प्रसिद्धतरः । एतद्दोषाभावाय चतुर्थादेरपि भिन्नत्वाङ्गीकारे आह *भेदेति । अस्या दोषत्वे बीजमाह *अन्तिमेति । एवं सति क्वचिद्विश्रान्तेरसम्भवादाह *पर्यन्तमिति । अत एवोक्तम्—"एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षयकारिणी" इति । *अत एव—तदशक्यत्वादेव । *कैयटादाविति । *उक्तेति । तदशक्यत्वेनेत्यर्थः । न केवलमत्रैवेदं किन्त्वन्यत्रापि सर्वत्रेत्याह *घटाद्यर्थेति । इदमुपपादयति *अन्यथेति । उक्तरीत्यनङ्गीकारे इत्यर्थः । *अन्योऽन्याश्रयादिति । तदापत्तेस्तत्सिद्धेरप्यभावापत्तेरित्यर्थः । उपसंहरति *पदार्थेति । तस्मादित्यादिः । मात्रम् कात्स्न्र्ये । अनिर्वचनीयत्वस्वरूपं प्रागुक्तम् । प्रयोजकत्वमिति पाठः । समस्तेत्यादिविशेषणेनाविप्रतिपत्तिर्वस्तुनो धीव्यवहारयोः सूचिता । नर्तनं च सर्वदेशसम्बन्ध एव । तव तर्कैस्तयोः का गतिः स्यात्कुत इत्यत आह *उपपादयितुमिति । एवं प्रश्ने सिद्धान्तमाह *अनिर्वचनीयेति । ननु तत्त्वमेव कुतो ऽत आह *यथेति । *सतः—ब्रह्मणः । *एवम्—तथा। *असतः—नृशृङ्गादेः । *नच—नहि। नैवेति पाठेऽप्येवम्। उभयत्र बीजमुक्तमेव। प्रपञ्चे त्वाह *जन्यत्वमेवेति । एवं सामान्यत उक्त्वा विशेषतः प्रकृतसंमतिमाह *तथेति।सत्यमायाशब्दौ धर्मपरौ तयोर्मध्ये आह *भेदेति । *ह्यसन्—असन्नेव । *विरोधतः—पञ्चम्यन्तात्सार्वविभक्तिकस्तसिः । वेदमेवाह *एकेति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्यपि प्रागुक्तश्रुतेरित्यर्थः । *चश्रुतेः—श्रुतेश्च । यद्यपि "तत्त्वमसि" इत्यादयोऽभेदप्रतिपादिकाः,"नित्योऽनित्यानाम्"इत्यादयो भेदप्रतिपादकाश्चेति श्रुतीनामपि द्वैविध्यम्, तथापि लाघवतर्कानुगृहीताभेदश्रुतिबलात्तासामुपाधिकल्पितव्यावहारिकभेदानुवादकत्वमेव । किञ्च श्रुत्यैव भेदतिरस्कारोऽपि कृतः—"नेह नानास्ति किञ्चनेति, । "य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ऽथ तस्य भयं भवति मृत्योः स मृत्युमाप्नोति यदु ह नानेव पश्यति" इत्यादिस्तन्निन्दापराऽपि । नैवमभेदस्य तत्त्वपरा श्रुतिरस्ति यया भेदवाक्यानुरोधादभेदवाक्यानामविभागलक्षणादिभेदपरत्वं यथोक्तं शुद्धमाक्षिप्तं तादृगेव भवति । किञ्चावि-

भागो नाम विभागाभावो न संयोगाविरोधी विभागाभावस्य संयोगस्वरूपत्वेन संयोगाभावरूपविभागाभावस्य सुतरां तत्स्वरूपत्वेन द्वयोर्व्यापकयोर्जीवब्रह्मणोरप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपसंयोगाभावेन तदसम्भवात् । तस्माद्विभुनित्यानामविभागो नामाभेदापरपर्याय एव । एतद् ध्वननार्थमेव नेहेत्यादिहेत्वन्तरमुक्तम् । एवं च तादात्म्यमारोपितं भेद एव वास्तवो वस्तूनामिति व्यवहारोऽप्यविद्याविलसित एवेति बोध्यम् । तदाह *इतीत्यलमिति । अन्यत्रापि तथा तत्प्रतीतिमुपपादयति *एवमिति । तत्र घटत्वाभाववदित्यर्थः । *अर्थात्—आर्थिकात् । शाब्दस्तु आरोपितघटस्यैव दर्शनमिति । *अभावाभावेनेति । तद्दर्शनाभावे ऽपि तद्भिन्नदर्शनाभावेनचेत्यपि बोध्यम् । *एतच्चेति । समासे तद्ज्ञानं चेत्यर्थः । तत्राद्ये "त्वतल्भ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषेधेन" इत्यत्र युगपद्विवक्षामाश्रित्य व्याख्यातम्, तच्च तत्रैवकारान्तर्भावे सति असम्बद्धं स्यात् । भेदस्यावास्तवत्वमपि तद्भाष्यादौ स्पष्टम् । द्वितीये गुणप्रतिषेधे इत्यस्य गर्दभरथमर्हति "तदर्हति" इति ठक्, गार्दभरथिकादन्य इत्यर्थकस्यागार्दभरथिक इत्यस्य दत्तस्य प्रत्युदाहरणस्योपपत्त्यर्थं व्याख्यातृभिर्व्याख्यातम् । नचास्य गर्दभरथार्हणकर्तृभिन्न इत्यर्थः, तत्रार्थत अर्हत्वाभावस्यापि बोधनादस्त्येव गुणप्रतिषेधः, यथा घटभिन्न इत्युक्ते घटत्वाभाववानिति प्रतीयते इति वाच्यम् । न गर्दभरथमर्हतीति गर्दभरथस्य नञर्थार्हाभ्यां युगपदेकार्थीभावाविवक्षायां परत्वात्तद्धिते एकदेशद्वारकसामर्थ्यमाश्रित्य तद्धितान्तेन समासे आरोपितगर्दभरथमर्हतीत्यर्थके ऽतिप्रसङ्गवारणार्थत्वादिति । अन्यथैतदसङ्गतिरपि स्पष्टैव ॥ ३६ ॥

नञ्द्योत्यो भेदो विशेषणम्, भेदप्रतियोगी घट इत्यर्थ इति तु न युक्तम् । अघटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिन्निष्ठभेदप्रतियोगिनो यत्किञ्चित्प्रतियोगिकभेदवतो वा घटस्यैवानयनापत्तेः । अत ए-

---

१ मूलपुस्तकत्रितये भावादिति पञ्चम्यन्तः पाठ उपलभ्यते ।

बोत्तरपदार्थप्रधानत्वे नञ्तत्पुरुषस्य अब्राह्मण इत्युक्ते ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य नञः प्रयोगाञ्नञर्थविशिष्टस्यानयनं भविष्यतीत्युक्त्वा "कः पुनरसौ नञर्थविशिष्टः" इति प्रश्ने "निवृत्तपदार्थकः" इति भाष्यं उक्तम् । निवृत्तः पदार्थो मुख्यं ब्राह्मण्यं यस्मिन्स क्षत्रियादिरित्यर्थः । सादृश्यादिना अध्यारोपितब्राह्मण्यो नञ्द्योतिततद्वस्थ इत्यर्थः इति कैयटः ।

यत्तु निवृत्तेति भावे क्तः, निवृत्तमभावः पदार्थो यस्येति एतद्भाष्यार्थ इति । तद् भ्रान्त्यैवेति स्पष्टं भाष्यविदाम् । किञ्च प्रतियोग्यभावौ तुल्ययोगक्षेमाविति तान्त्रिकोक्तेर्नञ्वाच्यभेदस्य विशेषणता न युक्ता । यत्र प्रतियोगिनः प्रकारता तत्रैव तदभावस्यापि सा, यत्र तस्य विशेष्यता तत्र तदभावस्यापि सेति तदर्थः । बाधबुद्धिप्रतिबन्धकताऽपि यथाऽनुभवं कल्प्येति न तदनुरोधेन ऋष्यनुभवसिद्धबोधान्यथाभाव उचितः । अनेनैव न्यायेन प्रतियोग्यधिकरणमेवाभावाधिकरणमिति दिक् ॥ ३७ ॥

(कुं०टी०) *निवृत्तपदार्थक इति । अयं भावः—यो ऽयं ब्राह्मणार्थः स बहिरसन् केवलं भ्रान्त्या क्षत्रिये अध्यवसित इति स्वाभाविकी ब्राह्मणार्थनिवृत्तिरेव नञा द्योत्यते, तस्माद्ब्राह्मणापेक्षयैव निवृत्तपदार्थकत्वम् उपचारसत्ताऽपेक्षया तु प्रयोग इति । घटप्रकारकभूतलविशेष्यकनिश्चयं प्रति घटाभावप्रकारकभूतलविशेष्यकनिश्चयः प्रतिबन्धक इत्यादि दूषयति *बाधबुद्धीति । *अन्यथाभावः—अन्यथात्वम् । *अनेनैवेति । नञो-

ऽभावे यत् प्रतियोग्यधिकरणं तत् नञ्समभिव्याहारे अभावाधिकरणमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

( क० टी० ) दीक्षितभूषणकारादिमतमाद्यं खण्डयति *नञ्द्योत्य इति । इदंच वाक्यसमासोभयपरम् । भेद एव नञर्थः तस्य तत्त्वादेव सर्वनामकार्यम्, तस्य तत्प्राधान्यम्, अत्वं भवसीत्यादौ पुरुषव्यवस्था, अनेकमित्यादौ तन्नियमश्च । अनेके इति त्वेकशेषेण साधु । समासे वक्ष्यमाणं त्वन्यथापरामिति न पौनरुक्त्यम् । समासवाक्ययोस्तुल्यार्थत्वात् । अतएवाह *अघटमिति । सामर्थ्यस्योभयत्रापि सत्त्वेन विनिगमनाविरहादाह *यत्किञ्चित्प्रतीति । उत्तरपदार्थप्राधान्ये राजपुरुषमानयेत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । *अत एव—तत्र पक्षे तदापत्तेरेव । *नञिति । पूर्वान्वयि । मात्रपदेन शौचाचारादिहीनब्राह्मणस्य, क्षत्रियादेश्च निवृत्तिः । भाष्ये नञ्पदमर्थपरामित्याह *नञर्थेति । भेदस्य नञर्थत्वे तावताऽप्यवारणादाह *कः पुनरिति । नायं नञर्थमात्रविषयकः प्रश्नः, सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वस्यौत्सर्गित्वाद्, अतस्तदर्थमाह *नञर्थविशिष्ट इति । अभावस्यैव नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तः कोऽसौ नञ्विशिष्ट उत्तरपदार्थ इत्यर्थः । कप्रत्ययसुचितबहुव्रीहिसूचितमर्थमाह *निवृत्त इति । कर्मणि क्त इति भावः । सर्वथा निवृत्तपदार्थत्वे विशेषणमेव न युज्येतेत्यतस्तत्तात्पर्यार्थमाह *साद‍ृश्यादिनेति । आदिना साहचर्यादि । निवृत्तमुख्यब्राह्मण्यादारोपिततद्वानिति भाष्याक्षरार्थस्तदाह *नञिति । एवं चारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदार्थ इत्यत्र तात्पर्यग्राहको नञिति तात्पर्यम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येतदेवेति बोध्यम् । तदुक्तिमेव खण्डयति *यत्त्विति । *तदिति । उक्तयुक्तेः । पूर्वोत्तरसन्दर्भाच्चोक्तस्यैव भाष्येष्टत्वेन तथाऽर्थसम्भावनाया एवाभावात् । यथाचैतत्तथा स्पष्टमुद्द्योते । अभ्युपेत्य दोषान्तरमाह *किञ्चेति । तान्त्रिकाः—नैयायिकादयः । परमतेनाह *नञ्वाच्येति । प्रसिद्धयोगक्षेमतुल्यत्वाभावादाह *यत्रेति । नन्वेवं घटादिज्ञानस्य तत्प्रतिबन्धकता न स्यात्, ग्राह्याभावानवगाहित्वादत आह *बाधेति । ननु परेषां तथैवा-

नुभवो ऽत आह *ऋष्यनुभवेति । ततस्तस्य प्राबल्यात् । त-स्यार्थान्तरमप्याह *अनेनैवेति । प्रतियोग्यभावावित्युक्तेनेत्यर्थः । विनिगमनाविरहादिति भावः । किञ्चार्थिकतज्ज्ञानमादाय तादृशबाधबुद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वसम्भवः । वस्तुतो बाधबुद्धेर्नैव ज्ञाने प्रतिबन्धकत्वमिति प्रागुक्तम् । एतेन प्रतियोग्यभावान्वयौ तुल्ययोगक्षेमौ तेन यत्पदोपस्थापितस्य प्रतियोगिनो ऽनुयोगिनि आधाराधेयभावसम्बन्धेनैवान्वयबोधस्तत्र तत्संसर्गाभावस्यापि तथा, यथा पचति चैत्र इत्यादौ तिङर्थकृत्यादेः प्रथमान्तपदोपस्थाप्ये एव तत्र तथेति, तत्रैतदभावस्यापि तथेति उक्तसिद्धान्तं जीर्णशाब्दिकमतत्वेनानूद्य तत्र सर्वत्राभावबोधस्यानुभविकत्वादिति च नैयायिकोक्तमपास्तम् । तदाह *इतिदिगिति ॥ ३७ ॥

यत्तु—"नानुयाजेषु" इत्यादौ पर्युदास एव, न प्रसज्यप्रतिषेधः, शास्त्रीयविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पापत्तेर्वाक्यभेदापत्तेश्च । तथाहि क्रियायाः कारकाकाङ्क्षत्वेन विनिगमनाविरहात्सकलकारकविशिष्टां भावनां प्रतियोगिभूतामुद्दिश्याभावस्य विधिस्तत्र वाच्यः । एवञ्चोद्देश्यस्य प्रतियोगिनः प्रसिद्ध्यर्थं प्राप्तिसापेक्षता प्रतिषेधस्य । प्राप्तिश्च क्वचिद्रागतः, यथा "न कलञ्जं भक्षयेद्" इति । तत्राहि रागेण कलञ्जभक्षणादेरिष्टसाधनत्वावगत्या प्रसक्तायाः कलञ्जभक्षणभावनाया निषेधशास्त्रेण निवृत्तिविषयत्वे ऽवगते ऽर्थात्तद्विषयकलञ्जभक्षणादेरनिष्टसाधनत्वाक्षेपान्नित्यं ततो निवृत्तिः । प्रकृते च येयजामहेशास्त्रत एव सा । साच प्रमारूपेति उपजीव्या चेति तस्या अत्यन्तबाधायोगात् विकल्प एव प्राप्नोति । विकल्पे च प्रथमं व्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रस्याप्रामाण्यस्वीकारात्मा प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागः, वेदे विपर्यासरूपा-

प्रमितिजनकत्वासम्भवात् । ततः प्रयोगान्तरे यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागात्मकं परित्यक्तप्रामाण्योपादानम्, व्रीहिशास्त्रे स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागरूपो ऽप्रतीताप्रामाण्यस्वीकारः, पुनस्तृतीयप्रयोगे व्रीह्युपादाने व्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागात्मा त्यक्तप्रामाण्यस्वीकार इति चत्वारो दोषाः । यथाकथञ्चिद्भेदारोपेणाष्टौ वा दोषा इति ।

तन्न । निषेधशास्त्रानालोचने सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेण भ्रमात्मकप्रतियोगिप्रसिद्ध्याऽभावबोधसम्भवेन विकल्पाप्राप्तेः ।

ननु निषेधशास्त्रस्यैव प्रथममालोचने विशेषदर्शनसत्त्वेन सामान्यशास्त्रतो भ्रमानुपपत्त्या तादृशप्रतियोगिनो ऽप्रसिद्धौ तदुद्देश्यकप्रमाऽनुपपत्तिरिति चेन्न ।

निषेधशास्त्रस्य प्रथममालोचनं नाम तद्वाक्यज्ञानमुत तदर्थज्ञानम् ? । नाद्यः । तावन्मात्रेण विशेषदर्शनासम्भवात् । नान्त्यः । प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या तदसम्भवात् । किञ्च निषेधस्य प्रथममालोचने बाधबुद्धेः सत्त्वेन विधिवाक्यतः प्रमा दुरुपपादेति विकल्पापत्त्युक्त्यसम्भवः ।

यद्वा तादृशे विषये आहार्यभ्रमात्मिका प्रतियोगिप्रसिद्धिरस्तु । एवमेव हि "नान्तरिक्षे जुहोति" 'ह्रदे वह्निर्नास्ति' इत्यादौ प्रतियोगिप्रसिद्धिः सर्वैरुपपाद्या । प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वेऽपि तत्कारणतावच्छेदककोटावनाहार्यत्वनिवेशो मानाभावात् । ससं-

बन्धिकपदार्थज्ञाने संबन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानकारणतैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकारणतैव वा प्रतियोगिज्ञानकारणतेति पक्षेऽप्याहार्यानाहार्यसाधारणज्ञानत्वेनैव हेतुता । आहार्यतज्ज्ञानादाहार्य एव स इत्यनेनैवातिप्रसङ्गभङ्गात् । आहार्यः शाब्दबोधो नेति त्वश्रद्धेयमेव । ह्रदवृत्तित्वाभावबोधो वन्ह्यावित्यादि त्वधिकरणकारकस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयनियमादयुक्तम् । प्रसक्तं निषिध्यते इत्यस्य प्रसञ्जनार्हमित्यर्थः । यदि निषेधो न स्यात् स्यादेव सामान्येन प्रसक्तिरिति बोध्यम् ।

किञ्च विध्युपमर्दकत्वेन उपजीव्यादपि तस्मान्निषेधो बलवान् । एतदेवाभिप्रेत्य "निषेधाश्च बलीयांसः" इति भाष्यकृतः ।

किञ्च उपजीव्यविरोधो विकल्पवादिनो ऽपि । तथाहि—यागत्वावच्छेदेन येयजामहकर्मकभावनारूपवाक्यार्थो निषेधस्योपजीव्यः, तस्य च यत्रानुयाजे तदकरणं तदंशे विरोधः, अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतीतेरप्रामाण्यं च । अनुयाजवाक्ये तु एकवाक्यतालाभेन पर्युदास इति तत्त्वम् ।

अतएव "द्वन्द्वेच" "विभाषा जसि" इत्यादीनां चारितार्थ्यम् । अत एव "सुडनपुंसकस्य" इत्यादौ भाष्ये पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः फलाविशेष उक्तः संगच्छते ॥ ३८ ॥

( कुं० टी० ) *शास्त्रीयेति । विधानप्रतिषेधयोः शास्त्री-

यत्वादित्यर्थः । *वाक्यभेदेति । नञः क्रियायामन्वयात् । *सकलेति । सकलकारकविशिष्टक्रियाया एव निषेधादित्यर्थः । *नकलञ्जमिति । नञर्थस्य धात्वर्थेऽन्वयासम्भवाद् भक्षणप्रवर्तनायां नञर्थो ऽन्वेतीति मीमांसकाः । 'ओ३श्रावय' इति अध्वर्युणोक्ते 'अस्तु श्रौ३षड्' इति आग्नीध्रः, 'यज' इति पुनरध्वर्युः । 'ये ३ यजामहे इत्यादि' होता । "वषट्कार मा मा आयुः प्रमोषीः" इत्यादि च यजमानः, इति येयजामहः ।*सा-प्राप्तिः । *प्रमारूपेति । शास्त्रविहितत्वात् ।*उपजीव्येति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् । *बाधायोगादिति–शास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात् । *विकल्पेचेति । चत्वारो दोषा इत्यत्रान्वयः । *विपर्यासेति । वेदे भ्रमजनकत्वरूपाप्रामाण्यासम्भवात् प्रामाण्यस्वीकार एवेत्यर्थः । *यथा कथञ्चिदिति । प्रामाण्यपरित्यागो ऽप्रामाण्यस्वीकार इति दोषद्वयं मीमांसकाः व्यवहरन्ति–तन्मतेऽष्टौ इत्यर्थः । *अभावबोधेति । भ्रमप्राप्तस्यैव निषेध इति भावः । *विशेषेति । करचरणादिविशेषदर्शने स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहाभाववत् । *एवमेव–भ्रमात्मिकैव । *अन्तरिक्षे–अनावृते । *प्रतियोगिज्ञानस्येति । अयं भावः–प्रतियोग्यविषयकाभावप्रत्यक्षस्यानुदयादभावलौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुता कल्प्यते । नच प्रतियोग्यविषयकाभावप्रत्यक्षस्याभावेनापाद्याभावादेव सिद्धौ किं हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम् । इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताबलादेव अभावप्रत्यक्षस्यैव प्रतियोगिशून्यकालेऽप्यापत्त्यैव फलतः तत्पर्यवसानादिति । अपिशब्देनास्वरसः, तद्बीजं तु पूर्वोक्तहेतुत्वे मानाभावः । प्रतियोगिज्ञानाभावे आपादकाभावेनैवापत्त्यभावात् । नहि केवलसंनिकर्ष एवापादकः इतरकारणस्यापि सहकारित्वादिति ।

यत्तु प्रतियोगिज्ञानस्याहेतुत्वे घटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरं 'विशेष्ये विशेषणम्' इति न्यायेन घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तिरिति । तन्न ।

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकस्यैवाभावप्रत्यक्षस्य स्वीकारात् ।

एतेन प्रतियोग्यमिश्रितनेत्याकारकप्रत्ययापत्तिरित्यपास्तम् । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयहेतुतयैव गतार्थत्वात् । तदाह *विशेषणतावच्छेदकेति । अत एव पीतः शङ्खोऽत्र नास्ति किन्तु द्वीपान्तरे इति प्रतारकेण वाक्यं प्रयुज्यते । *आहार्यतज्ज्ञानादिति । प्रतियोगिज्ञानस्याहार्यत्वात्प्रतियोग्यप्याहार्य एवेत्यर्थः । *नातिप्रसङ्गः—न विकल्पप्रसङ्गः । ननु नौकायां प्रसिद्धस्य ह्रदवृत्तित्वस्याभावो वन्हाविति न प्रतियोग्यप्रसिद्धिरत आह *वह्नावित्यादीति । अयुक्तमित्यत्रान्वयः । अत्रैव हेतुमाह *अधिकरणेति । *यागत्वावच्छेदेनेति । यागत्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वं च तदर्थः । *प्रतीतेरिति । अवच्छेदकावच्छेदेन या प्रतीतिस्तस्या अप्रामाण्यमित्यर्थः । किमर्थं तदीयानुयाजवाक्ये पर्युदासः स्वीक्रियते इत्यत आह *अनुयाजवाक्येष्विति । *एकवाक्यतेति । वाक्यभेदवारणायैव प्रसज्यप्रतिषेधत्याग इति भावः । *चारितार्थ्यमिति । अन्यथा "द्वन्द्वे च" इत्यनेनैव विकल्पलाभे "विभाषा जसि" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्यर्थः । *अतएव—प्रसज्यप्रतिषेधे ऽपि विधेरकल्पनादेव । *फलाविशेषइति । तत्र हि "अनपुंसकस्येति निषेधाद्वनानि इत्यादौ सर्वनामस्थानसंज्ञा न प्राप्नोति" इत्याशङ्क्य "सुडिति प्राप्तिरेव प्रतिषिध्यते" इत्युक्तम् । तेन तत्र प्रतिषेधपर्युदासयोः फलसाम्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

( क० टी० ) सिंहावलोकन न्यायेन उक्तविषये बाधलक्षणे

मीमांसकोक्तं खण्डयति *यत्त्वित्यादि । *नानुयाजेष्विति । "नानुयाजेषु येयजामहं करोति" इति आपस्तम्बसूत्राद्युक्ते इत्यर्थः । तत्राद्यदोषमुपपादयति *तथाहीत्यादि । तस्या एवाभावप्रतियोगित्वादाह *प्रतियोगीति । *तत्र–अनुयाजेषु । *एवञ्च–तस्या उद्देश्यत्वेच । *रागेणेति । कदाचित् वैद्योपदिष्टतद्भक्षणेन रोगनिवृत्तेरनुभूतत्वात्क्षुन्निवृत्त्यर्थत्वाच्चेति भावः । क्वचिदितिसूचितासार्वत्रिकत्वलभ्यमाह *प्रकृते चेति । यत्तु अनुयाजविषये "यजतिषु यजामहं करोति" इति ततः पूर्ववाक्येन प्राप्तिरिति सकलमीमांसकनैयायिकादिग्रन्थकाराः । तन्न । तस्य खपुष्पायमाणत्वात् । नन्वेवं कथं प्राप्तिरिति चेत् । शृणु "ओश्रावयेति चतुरक्षरं अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं येयजामहे इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायत्तं वेद" इति अनारभ्याधीतवाक्येन तदुपदेश इति ततस्तत्प्राप्तिरिति । तदेतदभिप्रेत्याह *येयजेति । यद्यपि तेन सर्वप्राप्तिस्तथापि प्रकृतत्वात्तावन्मात्रमुक्तम्, । तद्बोधकोक्तश्रुतिकल्पितशास्त्रत एव सा प्राप्तिरित्यर्थः । ननु निषेधस्य विध्युन्मूलकत्वेन बलवत्त्वमत आह *उपजीव्येति । तथाच तस्या अपि बलवत्त्वमिति भावः । ननु विकल्पे इष्टापत्तिर्ग्रहणाग्रहणवद् अत आह *विकल्पेचेति । दोषान्वयोऽस्य । ननु कथमनयोरैक्यमाद्यस्यान्यार्थकत्वादत आह *वेदेति । तत्र सर्वत्रोक्तरीत्या प्रमाणशब्दत्वात् । नन्वेवमष्टदोषदुष्टस्स इति मीमांसकादिसिद्धान्तविरोधोऽत आह *यथाकथञ्चिदिति । अयं तेषामाशयः–यद्यपि प्रामाण्यपरित्यागो नाम प्रामाण्याभावस्वीकार एव, अप्रामाण्यस्वीकारोऽपि स एव, वेदे विपर्यासरूपप्रतीतिजनकत्वस्यासम्भवादिति नानयोर्भेदः, तथापि प्रामाण्याभावस्वीकारे दोषत्वबीजं द्विविधम्, प्रामाण्ये प्रमाणस्य निर्दोषत्वाद्ः सद्भावरूपमेकम्, प्रामाण्याभावे प्रमाणस्य प्रामाण्यानुपलम्भस्याभावरूपमपरम् । एवं च भावप्रमाणसद्भावोपाधिक आद्यः, अभावप्रमाणाभावोपाधिको द्वितीय इति द्वैविध्यविवक्षेति । वस्तुत एतावता भिन्नदोषत्वाङ्गीकारो न युक्त इति दोषचतुष्टयमेव सारम् । सर्वथाऽपि विकल्पो दुष्ट एवेति यथाकथञ्चिदित्यनेन सूचितमिति बोध्यम् । *आलोचने-

सति । प्रथममित्यादिः । मात्रपदमवधारणार्थकम् । तेन भिन्नदेश-स्थत्वेन तदा तदालोचननिरासः । बाधकसम्भावनया सर्वांश प्रमात्वासम्भवादाह *भ्रमेति । *बाधेति । भ्रमेत्यर्थः । अतएवाग्रे भ्रमेत्यादि वक्ष्यति । तस्याः भ्रमत्वादेवाह *विकल्पेति । तच्छरीरे प्रामाण्यनिवेशादिति भावः । तदाशयं प्रकाशयन्नुक्तदोषं खण्डयति *नन्विति । प्रत्यक्षत्वाह *निषेधेति । उक्ताशयेनैवाह *शास्त्रस्यैवेति । *तादृशेति । भ्रमात्मकेत्यर्थः । *भ्रमेति । तदभावेत्यादिः । *चेन्नेति । तस्यैवासम्भवादिति शेषः । तमेवाह *निषेधेति । तदभ्युपगमे मूले एव कुठारमाह *किञ्चेति । उक्त एवाशयः । *विकल्पेति । तस्या एवासम्भव इत्यर्थः । ननु परैरप्रसिद्धप्रतियोगिकाया अभ्य-भावबुद्धेः स्वीकारस्य वक्ष्यमाणत्वात्तन्मते प्राक्निषेधज्ञानसम्भवेन नन्वित्युक्तदोष एवातस्तन्मतेनैवाह *यद्वेति । *तादृशे इति । निषेधशास्त्रस्य प्रथमालोचनविषये इत्यर्थः । इच्छायास्तत्रोत्तेजकत्वादाह *आहार्येति । इदमन्यत्रावश्यकमित्याह *एवमेवेति । एतेन खण्डशः प्रसिद्धिरित्यपास्तम् । प्रतियोगिप्रसिद्धिर्हि यस्य प्रतियोगितापर्याप्त्यधिकरणप्रसिद्धिरित्यर्थात् त्वन्मते ऽपि तत्र तद्वृत्तित्वाप्रसिद्धेः, अन्यथा ऽतिप्रसङ्गापत्तेश्च । सिद्धान्त्यन्यसर्वसंग्रहायाह *सर्वैरिति । नन्वनाहार्यप्रतियोगिज्ञानस्यैव तत्कारणत्वात्कथं तावताऽपि प्रसिद्धिरत आह *प्रतियोगीति । ननु नायं पृथक् कार्यकारणभावः इतो व्यापकसामान्यकार्यकारणभावेनैव निर्वाहात् तत्र चातिप्रसङ्गभङ्गाय तथा निविष्टमत आह *ससम्बन्धिकेति । ततोऽपि सामान्यं व्यापकमाह *विशेषणमिति । नन्वेवमाहार्यज्ञानादनाहार्यज्ञानापत्तिरप्यत आह *आहार्येति । *आहार्येति । बाधकालिकेच्छाजन्यज्ञानविषय एव । *सः—प्रतियोगी । एवञ्च तथा कार्यकारणाभावेन न विशिष्टबुद्धिरित्यर्थः । तथैव कारणसामग्रीसत्त्वात् । नन्वेतावता प्रत्यक्षे निर्वाहे ऽपि न

---

( १ ) यथेति । तथाच प्रमारूपत्वरूपोक्तबलवत्ताबीजाभावेन तस्य ततो बलवत्त्वे प्रमेत्यर्थो मानस इति भावः । पाठोऽयं १ पुस्तके ।

( २ ) विशेषं वक्तुमभ्युपेत्यैव सम्भावितमन्यत्र दृष्टं पक्षान्तरमाहेति पाठः २ पु० ।

शाब्दे, तत्र तस्याभावात्, एवं च तत्रानतिप्रसङ्गाय तत्र तन्नि-
वेशावश्यकत्वे उक्तदोष एवात आह *आहार्येति । निर्युक्तिक-
त्वादिति भावः । एवमेवेत्येवव्यवच्छेद्यं परोक्तमाह *हृदेति । इत्या-
दि प्रकारान्तरं त्वित्यर्थः । नन्वेवं प्रसक्तं निषिध्यते इति
नैयायिकाद्युक्तेरसाङ्गत्यं स्यादत आह *प्रसक्तमिति । अर्हता-
मेवाह *यदीति । तन्मते दोषान्तरमाह *किञ्चेति । *तस्माद्-
विधेः । *एतदेवेति । तत्त्वेन ततोऽपि ते बलीयांस इति
तदर्थः । अत्यन्तबाधे उपजीव्यविरोधापत्तिर्विकल्पसाधकतयोक्ता
बाधकत्वे पर्यवस्यतीति तत्रैव बलवत्त्वबीजमित्याह *किञ्चे-
ति । *यत्र-यस्मिन् । दोषान्तरमाह* अवच्छेदकेति ।
नन्वेवं तद्व्याधिकरणस्य का गतिरत आह *अनुयाजे-
ति । द्वितीयहेतोर्युक्तत्वात् । समासस्तु वैकल्पिकत्वान्नेत्युक्तमेव
*अतएव—उक्तरीत्या सामान्यविशेषस्थले विकल्पाभावादेव ।
अन्यथा विधिनिषेधाभ्यां विकल्पापत्त्या जसि तत्रेष्टसिद्ध्या "वि-
भाषा जसि" इति व्यर्थम् । ननु तत् नियमार्थम्, उत्तरार्थत्वे ऽपि
सामान्यभिन्नसूत्रस्य तत्त्वसम्भवात् । अन्यतरपदं विना ऽन्यतर-
पदस्य तु न तत्त्वम्, अक्षरमर्यादया ऽप्रतीतेरत आह *आदीति ।
तेन प्रथमेत्यादिसूत्रचतुष्टयसंग्रहः । यद्यपि पूर्वेत्यादिसूत्रत्रयस्य
तयजेमयोश्च प्राग्वन्नियामकत्वं सम्भवति प्रथमादौ त्वप्राप्तवि-
भाषैव, तथापि तेषां लाघवेन तदभावज्ञापकतयैव सार्थक्यमु-
चितमिति तात्पर्यम् । *अतएव-पर्युदासवत्तत्र विकल्पानवसरादेव ।
अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ ६८ ॥

एतदेव सकलमभिप्रेत्योक्तं "नवा"—इतिसूत्रे भाष्ये नवेत्यखण्डनिपातार्थस्य विभाषासंज्ञित्वे यद्यप्यप्राप्तविभाषाविषये निषेधकल्पितविधेश्चारितार्थ्येन विकल्पः सिद्ध्यति तथापि प्राप्तविभाषायां कृतसामर्थ्यो विधिरिति प्रतिषेध एव स्यान्न विकल्प इति । "अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्याद्" इति जैमिनिसूत्रे "प्रतिषेधे विकल्पः स्याद्"

इत्यभ्युच्चयः । युक्तिसिद्धपनञ्जलिवाक्यविरोधात् । वाक्यशेषत्वादित्यस्यैकवाक्यत्वलाभादित्यर्थः ।

ननु तत्तच्छास्त्रैः साधुत्वाविकल्पे एकस्यैव शब्दस्य साधुत्वेन धर्मजनकत्वम्, असाधुत्वेन अधर्मजनकतेति विरुद्धमापद्येतेति न तद्विकल्प इति नपेति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितम् । एवं च "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इति ग्रहणवाक्येन तस्य धर्मजनकता बोध्यते, "नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इत्यनेन निषेधेन तस्याधर्मजनकतेति विरुद्धस्वीकारः कथमिति चेद् ।

सत्यम् । उभयत्र संकल्पलक्षणया संकल्पद्वयस्यापि धर्मत्वबोधनात् । तयोरन्यतरस्य चेच्छयापरिग्रहः । एवं सर्वत्र स्मार्तवैदिकविकल्पस्थले बोध्यम् ।

अत एव वैकल्पिकेष्वादितोऽवधारणमित्युद्घोष इति ।

तत्र प्रतिषेधे द्वयी गतिः—प्रतिषेधं दृष्ट्वा पश्चादुत्सर्गस्य तद्विषयत्वाभावज्ञाने प्रामाण्यग्रह इत्येका, एवमुत्सर्गापवादस्थलेऽपि । तदुक्तं हरिणा—

ब्राह्मणानां श्रुतिर्दध्नि प्रक्रान्ता माठरं विना ।
माठरस्तक्रसम्बन्धात्तत्राचष्टे यथार्थताम् ॥ इति ।

'दधि ब्राह्मणेभ्यः' इत्यादौ माठरवर्जमेव दधिदानमुपक्रान्तम् उत्तरकालं 'तक्रं माठराय' इत्येतत् तस्य यथार्थत्वं गमयतीति भिन्नवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानं बाध इति पुञ्जराजः ।

उत्सर्गापवादनियमनिषेधानामेकवाक्यतेत्यपरा। तदुक्तम्—

अनेकाख्यातयोगे ऽपि वाक्यं न्याय्यापवादयोः ।
एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम् ॥
नियमः प्रतिषेधश्च विधिशेषस्तथा सति । इति ।

न्याय्यः, उत्सर्गः । आपाततो भिन्नवाक्यत्वावभासे ऽपि सर्वस्याप्युत्सर्गस्य विशेषविधिनियमनिषेधविध्याकाङ्क्षानियमेन तल्लाभे वाक्यैकवाक्यता तयोः । तदलाभे तु स्वार्थे एव पर्यवसानम् ।

एकवाक्यता चेत्थम्-यतो माठराय तक्रमतस्तदतिरिक्तेभ्यो दधीत्येवेत्यलम् ॥ ६९ ॥

(कुं०टी०) *अखण्डेति । निषेधार्थस्य नञेत्यखण्डनिपातस्य ग्रहणे इत्यर्थः। *विकल्पः सिद्ध्यतीति । निषेधबलेन विधेरपि कल्पनाद्विकल्पः सिद्ध्यतीत्यर्थः । *कृतसामर्थ्य इति । क्लृप्तशास्त्रेणैव विधिः कृतसामर्थ्यो विहितशक्तिकः प्रतिषेधविषयातिरिक्ते इत्यर्थः । *न विकल्पइति । तत्र विधिकल्पनाभावान्निषेधमात्रप्रत्ययः स्यादिति भावः ।

*साधुत्वविकल्पे इति । शब्दानां नित्यत्वाद् व्याकरणेन साधुत्वमेव बोध्यते, ततश्च विकल्पोऽपि साधुत्वस्यैव स्यात् । तस्मात्कार्यशब्दवाद एवाश्रयणीय इति भावः । *षोडशी–ग्रहविशेषः। गृह्यते सोमादेरसोऽनेनेति ग्रहः। अतिरात्रो यागविशेषः। *आदितोऽवधारणमिति । वैकल्पिकपदार्थानां मध्ये यो जिघृक्षितस्तस्य कर्मादौ निश्चयः कर्त्तव्य इत्यर्थः ।

वैकल्पिकेषु सर्वेषु स्वयमेकैकमादितः ।
अङ्गीकरोति यं कर्त्ता स विधिस्तस्य नेतरः ॥ इति–

स्मृतेः । माठरवर्जमेव दधिदानमुपक्रान्तमिति यदुक्तं तत्र हेतुः *तस्य यथार्थत्वं गमयतीति । उक्तविषयपरिहारेणैवार्थवत्तां गमयतीत्यर्थः । *तस्य—पूर्वोक्तार्थस्य । यथा "तुल्यास्यप्रयत्नम्" "नाज्झलौ" इत्यनेन इत्यादिरीत्या उत्सर्गस्यापवादादिभिः सहैकवाक्यतेत्यर्थः । *तदुक्तमिति । अनेकाख्यातयोगेऽपि क्रियाभेदे ऽपि उत्सर्गापवादयोस्तत्कालं भिन्नवाक्यत्वप्रतीतावपि एकवाक्यत्वमित्यर्थः । *नियम इति । तथा सति "इकोगुणवृद्धी" इति नियमः "सार्वधातुकार्धधातुकयोः"इति विधेरेव शेषः, "अलुगुत्तरपदे" इति निषेधश्च "सुपो धातुप्रातिपदिकयोः"इतिविधेरेव शेषः । अन्यथा "भुक्तवन्तम्" इति न्यायाविरोधात् । *विशेषविधिः–अपवादः । अत्र त्रयाणां द्वन्द्वः । *तल्लाभे—विशेषविध्यादिलाभे । *तयोः—उत्सर्गापवादादिवाक्ययोः । *तदलाभे–विशेषविध्याद्यलाभे ॥ ६९ ॥

( क० टी० ) अत्र भाष्यान्तरसंमतिमप्याह *एतदेवेति । "तत्र निषेध" इत्याद्युक्तं सर्वमित्यर्थः । *सङ्कीर्णत्वे–अस्थिततत्पक्षे । *विधेः-समानविषयस्य । *विभाषायाम्—तद्विषये । *कृतेति । क्षीणेत्यर्थः । एवं सति जैमिनिविरोधं परिहरति *अपितिवति । *अभ्युच्चय इति। आर्षत्वाविशेषेऽपि निर्युक्तिकत्वेनोक्तरीत्याऽयुक्तमित्यर्थः । तदाह *युक्तिसिद्धेति । अत एव तत् पश्चादुपात्तम्, मुख्यं तत्त्वसाधकं वाक्यत्वसम्पादनमेव, अतएव तत् प्रागुपात्तं तदाह *वाक्येति। तस्मात्सामान्यविशेषस्थले विकल्पाभावे ऽपि तुल्यविषयस्थले दुष्टस्याप्यगत्या तत्स्वीकार इति न तदुच्छेदः । अत एव "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्" इति जैमिनिना सूत्रितम्। तत्र नवेतिसूत्रभाष्यप्रसङ्गादन्य-

था आह *नन्विति। *तस्मादिति। विकल्पविधायकैरित्यर्थः। शास्त्रं साधुत्वविधायकं साक्षादिति पक्षे इति भावः। *एवं च-समानविषये विरुद्धापत्त्या तत्यागे च। समानविषयमेवाह *अतीति। *षोडशिनमिति। तैत्तिरीयश्रुतौ मन्त्रादौ तथा स्पष्टत्वात्। एवं च षोडशीं गृह्णातीति पाठः केषाञ्चिद् ग्रन्थेष्पुपलभ्यमानश्चिन्त्य एवेति बोध्यम्। *वाक्येनेति। विधिवाक्येनेत्यर्थः। *तस्य-षोडशिग्रहणस्य। यत्तु तत्र षोडशिग्रहणं नेष्टसाधनमिति नार्थः ग्रहणविधिविरोधात्, किन्तु षोडशिग्रहणाभाव इष्टसाधनमिति। व्युत्पन्नश्च नञ्समभिव्याहृतधात्वर्थस्याभावे विभक्त्यर्थान्वय इति नैयायिकादयः। तन्न। प्रत्ययानामिति न्यायविरोधापत्तेर्दोषान्तरस्य विधिवादे वक्ष्यमाणत्वाच्च। तदेतत् ध्वनयन्नाह *उभयत्रापीति। तत्रानुष्ठानव्यवस्थामाह तयोरिति। सर्वांशाविति भावः। व्रीह्यादावपि परिग्रहस्तथैवेत्याह *एवमिति। अल्पाच्तरत्वेन स्मार्तस्य पूर्वनिपातः। *अत एव-तत्रैच्छन्यनियामकत्वाभावादेव। *आदितः-ऐच्छिकप्रथमारम्भात्। स्पष्टश्चेदं त्रिकाण्डमण्डने। तत्र ह्युक्तम्-

> द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चिद्यत्र सङ्कल्पितं भवेत्।
> तदभावे सदृग्ग्राह्यं नतु वैकल्पिकान्तरम्॥

एवञ्च कातीयानां तथा अनुष्ठानं चिन्त्यमिति बोध्यम्। *इतिः—उक्तसमाप्तौ। प्रसङ्गादाह *तत्रेति। भिन्नविषयस्थले इत्यर्थः। *प्रतिषेधे—तद्विषये। पश्चादित्यस्य ग्रहे ऽन्वयः। उत्सर्गस्येत्यस्याभावे ऽन्वयः। ज्ञाने पूर्वं जाते प्रामाण्येति पाठः। अप्रामाण्येत्यपपाठः। तुल्यन्यायादाह *एवमिति। *श्रुतिः-संप्रदानत्वेन। *दध्नि—विषये। नन्वेवमुत्तरवाक्यवैयर्थ्यमत आह *माठर इति। इत्यादौ। तद्विषयवर्जमिति णमुलन्तम्। *कालमिति—क्रियाविशेषणम्। उक्तहेतोरेवाह *अपवादेति। *निषेधानामिति। मिथ इति शेषः। *तदुक्तमिति। तदप्युक्तं तेनैवेत्यर्थः। भिन्नरूपमिवेत्यस्यार्थमाह *आपातत इति। *तल्लाभे—सति। अत एवाह *तदेति। अनेकेत्यनेन तल्लक्षणानाक्रान्तत्वात्पदैकवाक्यत्वाभावप्रतिपादनाद्वाक्यैकवाक्यताऽत्रेष्टेत्याह *एकेति। एवं यतः अञ्जलोर्न सावर्ण्यमतस्तदन्येषामेव

तद्, यतः स्थादिविधावेव नलोपो ऽसिद्धो ऽतो ऽन्यत्र नासिद्धत्वमिति बोध्यम् । एतेन यत्तु तत्र करणनिषेधे विकल्पापत्तेर्भेदपरतेति । तदसत् । विशेषनिषेधे सामान्यविधेस्तदन्यपरताया ब्राह्मणेभ्यो दधि दातव्यं कौण्डिन्याय न दातव्यमित्यादौ व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन विकल्पानवकाशात् । नच तत्रापि कौण्डिन्यभेदो बोध्य इति तद्भिन्नेभ्य इत्यर्थः। कौण्डिन्यपदस्य विरुद्धैकवचनावरुद्धत्वात्। नहि खलु महतो राज्ञो न महतो राज्ञ इत्यत्रेव महतां राज्ञो न महतां राज्ञ इत्यत्र राजनि महदभेदभेदौ प्रतीयेते । एको न द्वावित्यादिवत्कथंचित्समर्थनेऽपि द्वितीयस्य दातव्यमित्यस्यानन्वयप्रसङ्गादिति नैयायिकोक्तमपास्तम् । द्वितीयतद्घटितप्रयोगस्य ऋष्यनुभवविरुद्धत्वाद् । अत एव भाष्ये "ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय" इत्येवोक्तम् । तदाह *इतीत्यलमिति ॥ ६९ ॥

नचात्यन्ताभावार्थकनञः क्रियाऽभावबोधकत्वेन क्रोधो नच मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥

इत्यादावनेकनञां वैयर्थ्यमनन्वयश्चेति वाच्यम् । प्रत्येकं तद्भवनाभावस्य समुदितानां च भवनाभावस्य बोधनायानेकनञां भवन्तीति बहुवचनस्य च सत्त्वात । तत्र प्रत्येकं भवतीत्यध्याहारः । भवन्तीत्यत्र चैतेनेत्यस्यानुकर्षः ।

एतेन—

न तं विरिञ्च्यो न भवो न लक्ष्मीर्न धनाधिपः ।
दातुमर्हन्ति विभवं विष्णोराराधने न यः ॥

इत्यपि व्याख्यातम् । समुदितानां बलवत्त्वेऽपि दानयोग्यत्वाभावप्रतिपादनाय च बहुवचनं समुदितानां वैमत्येनादातृत्वे ऽपि प्रत्येकं दातृत्वाभावबोधफलकं नञनेकत्वमित्यदोषात् ।

'मैत्रस्येदं न चैत्रस्य' इत्यादौ आरोपितचैत्रस्वामिकत्ववदिदं मैत्रसम्बन्धीति बोधः ।

यत्त्वत्र स्वत्ववान् षष्ठ्यर्थः, चैत्रस्वत्ववद्भिन्नमिति बोध इति । तन्न । यन्निरूपिते यन्निष्ठे ऽर्थे वा या विभक्तिस्तदर्थस्य तेनैव तत्रैवान्वयौचित्येन विभक्त्यर्थस्य प्रतियोगितया नञर्थे ऽनन्वयात् । अन्यथा एकत्वाभाववन्तौ पाककर्त्तारौ चैत्रौ इत्यर्थे न पचति चैत्रौ इत्यस्याप्यापत्तिः, एको न द्वावितिवत् ।

किञ्च चैत्रस्येत्यादेः संबन्ध्यन्तराकाङ्क्षाया विशेषाकाङ्क्षाया वा नियमतः सत्त्वेन तत्सम्बन्धं विना नञर्थस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षया तत्सम्बन्धो वक्तुमशक्यः, स्वाकाङ्क्षानिवृत्त्युत्तरमेवान्याकाङ्क्षापूरणस्यौचित्यात् ।

एवं च कृतिर्व्यापारसामान्यं वा तिङर्थ इति चिन्त्यमेव । न पचतीत्यादितस्तदभावबोधानापत्तेः । प्रथमान्तार्थनिष्ठस्य नियमतस्तदाकाङ्क्षस्य च कृत्यादेरेव तत्र प्रत्ययार्थत्वात् ।

अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं चाभावे व्युत्पत्तिबललभ्यम् । नीलघटवति 'अत्र घटो नास्ति' इत्यव्यवहारात् 'पीतघटो नास्ति' इति व्यवहाराच्च । ध्वनितं चेदं "विरामो ऽवसानम्" इत्यत्र भाष्ये । अत एव वायौ रूपं नास्तीति प्रतीत्या सामान्याभावसिद्धिः । विशेषाभावकूटस्य ततो बोधासंभवात् ।

अन्वयितावच्छेदकशब्देन नञर्थान्वयिविशेषणमुच्यते । यथा—पीतघट इत्यत्र पीतरूपम् । प्रतियोगितावच्छेदकं च तत्रापि घटत्वमेव । विशिष्ट-

बोधे विशेष्यवृत्तिधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । तदवच्छिन्ना प्रतियोगिता च पीतत्वाद्यादिविशेषणबलात् पीतघटव्यक्तिनिष्ठैव । विशिष्टं च प्रधानान्नात्यन्तमतिरिक्तम् । सर्वथाऽतिरिक्तत्वे तु वैशेषिकाणां पदार्थविभागन्यूनतापत्तिः ।

अत एवाभियुक्तैः 'अन्वयितावच्छेदक'-इत्युक्तं न तु प्रतियोगितावच्छेदकेति । यथा घटपटादीनां घटत्वादिना शक्तावपि प्रकरणादिना कासांचिदेव व्यक्तीनां बोधः, तथा प्रकृते विशेषणबलात् । एवमाधारतावच्छेदकावच्छेदेनाभावान्वयः । घटे पीतघटत्वाभाव इत्यव्यवहारात् । एवं नीलघटो न घट इत्यपि न । आरोपितघटत्वस्य तत्राभावात् । अज्ञानशब्दे अधर्मशब्दे इव विरोध्यर्थको नञ्, तेन भावपदार्थ एव स सविषय इत्यन्यत्र विस्तरः ।

अभावपदे च विरोध्यर्थक एव सः । भावविरोधीत्यर्थः । एवं चाभावस्य भावप्रतियोगिकत्वमेव । अभावाभाव इत्यादिर्व्यवहारो बर्बराणामप्रामाणिक एव । घटाभावो नास्तीत्यादौ तत्कर्तृकसत्ताया मेवाभावप्रतियोगित्वम् । एवमेव नासहस्रदस्तत्रास्ते इत्यादावपि बोध्यम् ।

'येन नाप्राप्ते' 'नाविष्णुः पृथिवीपतिः' इत्यादौ नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थगतदार्ढ्यद्योतकत्वम् ।

तदुक्तं "विनञ्भ्याम्" इति सूत्रे भाष्ये "द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः, न न सह सहैव" इति ।

यद्वा अविष्णुः पृथिवीपतिर्न भवतीत्यन्वयः ।

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपादित्यादौ काकुसहकारेण नञा मन्थनादिगतं निश्चितत्वं द्योत्यते । तदेवाभिलप्यते-मथ्नाम्येवेति ।

शशशृङ्गं नास्तीत्यादौ बौद्धप्रतियोगिप्रसिद्धेः सत्त्वान्न दोषः ।

वह्नित्वेन घटो नास्तीत्यादौ अप्रसिद्धप्रतियोगिकाया अभावबुद्धेःसोन्दडादिभिः स्वीकाराच्च॥७०॥

(कुं० टी०) *प्रत्येकमिति । प्रत्येकं क्रोधाद्यभावाय अनेकनञां प्रयोगः, समुदिताभावबोधनाय तु भवन्तीति । *वैमत्येन ऐकमत्याभावेन । *यन्निरूपितेइति । यथा चैत्रस्येदं धनमित्यत्र चैत्रनिरूपिते धननिष्ठे स्वत्वसम्बन्धे षष्ठी । *तदर्थस्य-ताद्विभक्त्यर्थस्य । *विभक्त्यर्थस्य-स्वत्ववतः । *नञर्थे-भेदे । *अनन्वयात्—अन्वयासम्भवात् । *अन्यथेति । पचतिपदोपात्तैकत्वाभावबोधसम्भवात् । *सम्बन्ध्यन्तरेति । धनादीत्यर्थः । *विशेषः-सम्बन्धविशेषः । *आकाङ्क्षेति । स्वार्थे परिपूर्णयोरेव चैत्रस्य धनमित्यनयोर्नञर्थसाकाङ्क्षत्वात् । *नञर्थस्येति । प्रतियोग्याकाङ्क्षया नञर्थे षष्ठ्यर्थान्वयोऽसम्भवीत्यर्थः । *तत्सम्बन्धंविनेति । चैत्रधनयोः सम्बन्धमपहायेत्यर्थः । *तत्सम्बन्धः—प्रतियोगिसम्बन्धः स्वत्वादिरूपः । *एवं चेति । यन्निरूपिते यन्निष्ठेऽर्थे विभक्तिरित्यादिनियमसत्त्वे इत्यर्थः । *व्यापारसामान्यमिति । फलं धात्वर्थो व्यापारस्तिङर्थ इति मण्डनमिश्रमतम् । *बोधानापत्तेरिति । चैत्रादिनिष्ठयत्ने तिङ्विधानेन यत्नस्य चैत्रादावन्वयानापत्तेरित्यर्थः । *तदाकाङ्क्षस्य-प्रथमान्तार्थसाका-

ङ्गस्य । ननु नीलघटवृत्तिपीतघटाभावसत्त्वाद् घटो नास्तीति प्रयोगापत्तिः, घटकर्तृकसत्ताऽभावबोधे घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधाभावाद् अत आह *अन्वयितावच्छेदकेति । नीलघटाभावस्य प्रतियोगिता नीलघटत्वावच्छिन्ना न शुद्धघटत्वावच्छिन्नेति न नीलघटाभाववति शुद्धघटो नास्तीति प्रत्ययः। यद्यपि घटत्वेन वह्निर्नास्तीति प्रतीतेरप्यनुभवसिद्धतया तत्र घटत्वावच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगितायां प्रतीयते तथापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिवान्वयितावच्छेदकत्वमपि घटत्वे स्वीक्रियते । विशेषाभावकूटमेव सामान्याभाव इति मतं निराकरोति । *अत एवेति । अन्वयितावच्छेदकेत्याद्युक्तव्युत्पत्तेरेव। यत्तु विशेषाभावापेक्षया सामान्याभावो ऽन्यः प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याप्यभावभेदहेतुत्वात् । अन्यथा 'न' इत्यत्यन्ताभावान्योन्याभावप्रागभावानां भेदानापत्तिः, मम तु क्वचित्तादात्म्यम्, क्वचित्संसर्गो ऽवच्छेदक इति । तन्न । सर्वसाधारणस्यावच्छेदकस्य दुर्वचनत्वात् । तादात्म्यस्यावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च । तस्मादभाववद् भावभेदो ऽपि विरुद्धधर्माध्यासादेव । ननु पीतघटत्वावच्छिन्नाभावबोधो ऽसम्भवी, तत्रापि घटत्वादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वाद् अत आह *नञर्थान्वयीति । यथा नीलघटो नास्तीत्यत्र नञर्थान्वयी घटस्तद्विशेषणं नीलत्वादि, पीतघटत्वं तु नान्वयितावच्छेदकं गुरुत्वात् । अन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नाया एव च प्रतियोगिताया ग्रहणान्न पीतघटाभावप्रत्ययः । प्रतियोगितावच्छेदकेत्यपहाय अन्वयितावच्छेदकेति यदुक्तं तत्र बीजमाह *प्रतियोगितावच्छेदकश्चेति । *विशिष्टबोधे इति । नीलघटबोधे घटत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थः । *प्रधानात्—केवलात् । *का-

सांचिद्वेति । घटमानयेत्युक्ते तात्पर्यविषयीभूतानामेवानयनदर्शनात् । *तथाप्रकृते इति । घटत्वमात्रस्यैवावच्छेदकत्वेऽपि पीतघटत्वावच्छिन्नैव प्रतियोगिता प्रतीयते इत्यर्थः । *आरोपितघटत्वस्य—नञ आरोपितोत्तरपदार्थबोधकत्वात् । *अज्ञानेति । अधर्मशब्दे इव अज्ञानशब्दे विरोध्यर्थको नञित्यन्वयः । *अप्रामाणिकएवेति । अभावो नाम हि भावविरोधी, तथाचाभावबोध इत्यत आह *सत्ताया एवेति । घटाभावकर्तृकसत्ताऽभाव इति बोधः । यदपि घटाभावाभावो घटस्वरूप इति । तदपि न। घटाभावो नास्तीत्यबाधितप्रतीतेर्भावरूपत्वासम्भवात् । *मथ्नामीति । यावत्कौरवशतं न मथ्नामि तावद्युधिष्ठिरः सन्धिं करोत्विति कुपितभीमसेनवाक्ये मथ्नाम्येवेति प्रतीतिः । *अप्रसिद्धेति । तत्र वह्नित्वावच्छिन्नघटस्यैव प्रतियोगित्वात्, अन्यथा घटवति तादृशाभावप्रत्ययानापत्तेः । *स्वीकाराच्चेति । यद्यपि वह्नित्वेन घटो नास्तीत्यत्र घटस्यैव प्रतियोगित्वं सोन्दडोपाध्यायैः स्वीक्रियते तथाऽपि वह्नित्वस्य तत्राविद्यमानस्याप्यन्वयितावच्छेदकत्वं स्वीक्रियते ऽन्यथाऽन्वयितावच्छेदकेत्यादिन्यायविरोधात् ॥ ७० ॥

(क०टी०) सिद्धान्ते आह *नचेति । चो व्युत्क्रमे । यथासङ्ख्यमन्वयः । यथाश्रुते तद्लाभाद् आह *तत्रेति । पूर्वार्द्धे इत्यर्थः । तत्रत्यचबोध्यसमुच्चयलब्धं योग्यमाह *एते इति । इत्यध्याहार इत्यनुषङ्गः । *एतेन—उक्तरीतिसम्भवेन । *नतमिति । वैष्णवमिदम् । य इत्यस्य लभ्यते इति शेषः । इत्यपीत्यपिना—

नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यङ्गसंश्रया ।
प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्प्राप विमुक्तिदाद् ॥

इति भागवतसमुच्चयः । पूर्वत्र कवितात्पर्यं सूच-

यत्तत्र कवितात्पर्यमाह *समुदितानामिति । तथा च भगवद्भक्त्याराधनादेर्माहात्म्यातिशयसूचनद्वारा ऽत्यन्तोपादेयतासूचनाय तथोक्तिरिति गूढाकूतम् । भेदस्योदाहरणान्तरमाह *मैत्रस्येदमिति । नैयायिकोक्तिं खण्डयति * यदीति । *स्वत्ववानिति । तस्यापि शक्यत्वात् । ननु स्वामित्ववान् । तस्य धनाद्यवृत्तित्वेन चैत्रीये ऽपि धने 'नेदं चैत्रस्य' इति प्रसङ्गात् । निरूपकत्वादेः सम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिति भावः । *चैत्रेति । चैत्रसम्बन्धिस्वत्ववद्भिन्नमिदं मैत्रसम्बन्धिस्वत्ववदिति बोध इत्यर्थः । एतेनात्र स्वत्वाभावस्य बोधात्प्रतिषेधार्थकनञः क्रियामात्रान्वयित्वमयुक्तमित्यपास्तम् । विनिगमनाविरहादाह *यद्वेष्टइति । *तदर्थस्य—तद्धितार्थस्य । आद्ये आह *तेनैवेति । अन्त्ये आह *तत्रैवेति । प्रत्यासत्तेरिति भावः । *अन्यथा—प्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे । *एकत्वेति । सति तात्पर्ये एककृत्यभाववांश्चैत्र इतिवत्तथा बोधसम्भवात् । दोषान्तरमाह *किञ्चेति । सामान्यतस्तस्यापि लाभादाह *विशेषेति । अन्तरङ्गन्यायमूलकमाह *स्याकाङ्क्षेति । *एवञ्चेति । नैयायिकमतखण्डनम् । तदर्थं सूचयन्नाह *नपचतीति । *तदभावेति । कृत्याद्यभावे इत्यर्थः । *सच—तत्संमतः । आद्यरीत्या आह *प्रथमान्तेति । द्वितीयरीत्या आह *नियमतइति । *प्रत्ययः—तिङ्विभक्तिः । नैयायिकाद्युक्तमपि युक्तिसिद्धत्वात्सिद्धान्तिसंमतत्वेनाह *अन्वयीति । तत्रात्यन्ताभावे आह *नीलेति । तत्संमतिमेवाह *ध्वनितश्चेदमिति । तत्र हि लक्षणयोर्दोषो "भावाविरामभावित्वाच्छब्दस्यावसानलक्षणं न" इति दत्तः । वर्णानामभाव इत्युक्तेर्वर्णत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इत्यर्थः, स च न वर्णसत्त्वे इति तदर्थः । *अत एव—तस्य तत्र तल्लभ्यत्वादेव । यद्यपि सिद्धान्ते तत्सत्ताऽभावः शाब्दो न तदभावस्तथाऽप्युक्तरीत्या तस्य आर्थत्वेन रूपसामान्याभावस्यापि सिद्धिरित्यर्थः । अत एव सामान्येनोक्तम् । ननु सामान्यरूपेण विशेषप्रतीतिरिति तदभावकूटस्यैव ततो बोधेन न तत्सिद्धिरत आह *विशेषेति । तथा सत्येकस्यैव बोधो न सर्वेषामिति तदलाभ इति भावः । नन्वेवमपि तत्र पीतघटो ना-

स्तीति व्यवहारो न स्यात् तत्र घटस्यैवान्वयितावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावप्रतीतेर्बाधितत्वादत आह *अन्वयितेति । प्रत्यासत्तेराह *नञर्थेति । सत्त्वावत् घटस्यापि आर्थिकनञर्थान्वयित्वादाह *पीतरूपमिति । पीतघट इति तद्वाक्यैकदेशः । प्रतियोगिनावच्छेदकेत्युक्ते तु उक्तदोष एवेत्याह *प्रतीति । अपिना केवलसमुच्चयः । नन्वेवन्तद्वत्त्वस्यापि विशेष्यमात्रनिष्ठत्वान्न साऽन्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्नेत्युक्तदोष एवेत्यत आह *तदवच्छिन्नेति । विशेष्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः । ननु विशेषणसत्त्वेऽपि विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्केवलनिष्ठायाः कथं तन्निष्ठत्वमत आह *विशिष्टंचेति । सर्वथाऽनतिरिक्तत्वे दोषबाहुल्यस्य स्पष्टत्वादाह *सर्वथेति । एवं च विशेषणविशिष्टव्यक्तिनिष्ठत्वात्साऽन्वयिताऽवच्छेदकावच्छिन्ना भवतीति तथोक्तौ नोक्तदोषस्तदाह *अत एवेति । ननु शक्तिग्रहादेः समानविषयत्वात्कथं तावताऽपि व्यक्तिविशेषधीरत आह *यथेति । तथा च गमकासत्त्वविषयकः स नियम इति न दोषः । तद्वत्तदनुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरमाह *एवमिति । एवमत्यन्ताभावे उक्त्वाऽन्योन्याभावे आह *एवमिति । अपिना घटो न नीलघट इत्यस्य समुच्चयः । नीलघटो न पीतघट इत्यादि तु भवत्यवेति भावः । प्राचा तस्य तत्रोदाहृतत्वादाह *अथर्मेति । नन्वेवमपि सोऽभावरूप एवास्तु तस्यापि तत्त्वादिति चेन्न । अस्ति कश्चिदेतद्वाक्यार्थ इति सामान्येन जानतो विशेषरूपेण तमजानत एतदुक्तस्यार्थं न जानामीत्यनुभवात् । अभावरूपत्वे हि तत्प्रत्यक्षादावभावज्ञानस्य विशिष्टबुद्धित्वात्तज्ज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वस्य यथाकथंचिदावश्यकत्वात्प्रतियोगिज्ञानापेक्षा । नहि तत् सम्भाव्यते वाक्यार्थज्ञानत्वस्य तदानीं विद्यमाने सामान्यज्ञाने सत्त्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । अभावाधिकरणवृत्तिपदार्थावृत्तिधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । तादृशस्य विशेषज्ञानत्वस्य तु प्राग् विशेषानवगतेर्ज्ञातुमशक्यत्वम् । तस्मादज्ञानम् भावरूपं सविषयम् । नहि सविषयस्य ज्ञाने विषयतावच्छेदकावच्छिन्नविषयज्ञानापेक्षानियमः । जिज्ञासाज्ञाने व्यभिचारात् । अनवगतशास्त्रार्थविशेषज्ञानेच्छायाः शास्त्रार्थे जि-

ज्ञासे इत्यवगतसामान्याकारावच्छेदेन अनुभवात् । अत एवौपनिषदैरज्ञानं तथाऽङ्गीकृतं साक्षिण्यध्यस्तं साक्षिभास्यमिति चोक्तम् । तदाह *इत्यन्यत्रेति । गुरुमञ्जूषादावित्यर्थः । एवेनाभावार्थकत्वव्यच्छेदः । तथा सति आत्माश्रयापत्तिरिति भावः । एवेनाभावप्रतियोगिकत्वव्यवच्छेदः । अत एवाह *अभावेति । नन्वेवं घटाभावो नास्तीत्यादेः का गतिरत आह *घटाभाव इति । नन्वेवमपि येन नाप्राप्ते इत्यादौ का गतिरत आह *येनेति । आदिना "नारुद्रः क्रमपाठकः" इत्यादि । विशेषणत्वायाह *प्रकृतेति । निपातानामनेकार्थत्वात् । एकस्य तु न तथा, तथा प्रयोगाभावात् । तदेतद् ध्वनयन्नाह *तदुक्तमिति । *प्रतिषेधौ-नञौ । नञ्द्वयाभावेनोक्तगतेरसम्भवादभावस्यैवासत्वेनैकेनैव नञा तद्बोधनासम्भवाच्च । सिद्धान्ते प्रसक्तदोषमुद्धरति *मथ्नामीति । वेणीसंवरणे भीमवाक्यं सहदेवं प्रति । आदिना दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः । संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेनेत्यस्य सङ्ग्रहः । काकुर्ध्वनिविकारविशेषः । आदिना 'जातौ जातिर्नास्ति' 'ह्रदे वन्हिर्नास्ति' 'नान्तरिक्षे जुहोति' इत्यादि । अयं सिद्धान्तः,प्रागुक्तं तु परीत्येति न विरोधः । तदेतद् ध्वनयन्नत्रापि तथैवाह *वन्हित्वेनेति । अत्रत्यं तत्त्वं तु कारकप्रकरणे स्फुटीभविष्यति । एतेन सर्वत्र विशेष्ये विशेषणाभावो नञा बोध्यते इत्येकीयमते 'जातौ न सत्ता' इत्यादावगतिर्दोषः जातिसमवेतत्वस्य तत्राप्रसिद्धत्वात्सम्बन्धान्तरेण जातिवृत्तित्वस्य तत्रासत्त्वादिति नैयायिकोक्तमपास्तम् ॥ ७० ॥

अत्रेदं बोध्यम्—प्रतियोग्यारोपोऽभावज्ञाने तद्व्यवहारे च हेतुः, प्रतियोग्यनालिङ्गिताभावबुद्धेरभावात् । सर्षपे सुमेरुभेदतदत्यन्ताभावयोर्व्यवहाराभावाच्च । नच 'न न' इत्यत्र तदनालिङ्गिताभावबोधो भाष्ये स्वीकृत इति वाच्यम् । तादृशभाष्याप्रसिद्धेः । नञ्सूत्रे "न न एकं प्रियम्" इति भाष्ये प्रयुक्तम् । तस्य च नोऽस्माकमेकं प्रियं नेत्यर्थः कैयटेनोक्त इति प्र-

तियोग्यालिङ्गितैव तत्राभावबुद्धिः । तथा "आबाधे च" इति सूत्रे भाष्ये 'न न' इति द्वित्वे उदाहृतं तदपि 'न न जागर्त्ति' इत्येकदेश इति कैयटेन व्याख्यातम् । एवमन्यदपि भाष्ये परिदृश्यते तदप्येवमेव व्याख्येयमिति सूचितम् ।

किंच विपरीतं नञ्सूत्रे "नेत्युक्ते सन्देहः स्यात्—कश्च पदार्थो निवर्त्तते" इति ग्रन्थेन नित्यं प्रतियोग्याकाङ्क्षैव दर्शिता ।

एतदेवाभिप्रेत्य नञ्सूत्रे भाष्ये उक्तं ब्राह्मणदृष्टगुणस्य गौरत्वादेर्दर्शनात् दुष्टोपदेशाद्वा अब्राह्मणे पूर्वं 'ब्राह्मणोऽयम्' इत्यध्यवस्यति ततः पश्चादुपलभते 'नायं ब्राह्मणः' इति, तत 'अब्राह्मणोऽयम्' इति प्रयुङ्क्ते । अतश्च तद्दृष्टगुणदर्शनाद् दुष्टोपदेशाद्वा ब्राह्मणत्वाध्यवसायपूर्वकमेव 'अयं न ब्राह्मणः' इति ज्ञानम् । नह्ययं कालवर्णमापणे आसीनं दृष्ट्वाऽध्यवस्यति 'ब्राह्मणोऽयम्' इति यथास्थितं वस्तुतत्त्वं तस्य निर्ज्ञातं भवतीति तदारोपाभावान्न तदभावज्ञानं तत्रेति ब्राह्मणाब्राह्मणशब्दयोरुभयोरपि तत्र प्रयोगाभाव इत्यर्थकम् । एतेन प्रतियोग्यारोपस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्पष्टमेवाभावज्ञाने कारणतोक्ता । एतदेवाभिप्रेत्य आरोपितरजतत्वायामेव शुक्तौ 'नेदं रजतम्' इति प्रतीतिरिति लीलावत्युपाये उक्तम् । अत एव प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामभावो निरूप्यते इति वृद्धाः । अधिकरणपदेन संनिधानात्प्रतियोग्यारोपाधिकरणमेव, तदेव चाभावाधिकरणम् । आरोपस्यैव

शब्दप्रयोगकारणत्वात्, बोद्धुरपि तदारोपितविषयस्यैव प्रतीतेरारोपितत्वमेव नञर्थ इति युक्तम्। 'अत्र ब्राह्मणो नास्ति' इत्यादावपि एतद्देशाधिकरणिका आरोपितब्राह्मणकर्तृका सत्तेत्येव बोधः, आर्थस्तु तदभावबोधः। अत एव तत्र तत्सदृशेतरसत्ताप्रतीतिः। अत एव 'न न एकं प्रियम्' इत्यादौ "स्वसम्बन्ध्येकाप्रियनिषेधेऽनेकप्रियप्रतीतिः" इति भाष्ये उक्तम्।

एवञ्च यत्र तादात्म्यारोपस्तत्रारोपितत्वं नामार्थगतम्, एवं यत्र संसर्गारोपस्तत्र क्रियागुणगतं तदिति व्यवस्था।

इदमेव युक्तम्, अन्यथा 'न कलञ्जं भक्षयेद्' इत्यादावनुपपत्तेः। यदि कलञ्जभक्षणाभावः प्रेरणाविषय इति बोधः तदा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभङ्गः। तस्मादारोपितकलञ्जभक्षणं प्रेरणाविषय इति बोधः। अनिष्टसाधनत्वं बुध्यते इति तु विधिवादे दूषयिष्यते।

अत एव—

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥

इत्यभियुक्तवाक्ये सादृश्याद्यार्थिकार्थेषु अभावभेदयोर्गणनमिति दिक्॥ ७१॥

(कुं०टी०) *सर्षपेइति। सर्षपे सुमेरुत्वारोपासम्भवान्न सर्षपे सुमेरुभेदप्रत्ययः अतिविसदृशत्वादिति भावः। *ब्राह्मणदृष्टेति। तदुक्तं भाष्ये—"गौरं शुच्याचारं पिङ्गलं कपिलकेशं दृष्ट्वा-

ऽध्यवस्यति–'ब्राह्मणोऽयम्' इति ततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण इति"इति । *दुष्टोपदेशाद्वेति । अमुष्मिन्नवकाशे ब्राह्मणस्तमानयेत्येवमविवेकेनोपदेश इत्यर्थः । *आतश्चेति । अस्माच्च हेतोरित्यर्थः । *कालवर्णमिति । रूपाभावकथनमेतत् । *आपणे आसीनमिति । आचाराभावकथनम् । *निर्ज्ञातमिति । संदेहबीजाभावाद्ब्राह्मण्यमेव तत्र निर्ज्ञातं भवतीति ब्राह्मण्यारोपाभावान्नाब्राह्मणशब्दप्रयोग इत्यर्थः । *प्रतियोग्यधिकरणाभ्यामिति । सद्भ्यामिति शेषः । अन्यथा शशविषाणस्याप्यभावप्रतियोगित्वापत्तिरिति भावः । *निरूप्यते–प्रत्याय्यते । *आरोपितेति । असमस्तनञः क्रियायामन्वयात्सत्ताया एवारोपितत्वम् । *तत्सदृशेति । तत्सदृशोऽयम् इतर इत्यर्थः । नामार्थः–प्रातिपदिकार्थः । तद्गतमारोपितत्वं तत्रेत्यन्वयः । *व्युत्पत्तिभङ्ग इति । भक्षणे एव प्रेरणान्वयौचित्यात् । *अभावभेदयोरिति । तयोरप्यार्थिकत्वात् ॥ ७१ ॥

( क० टी० ) भूषणाद्यसाङ्गत्यं ध्वनयन्सिद्धान्ततत्त्वमाह *अत्रेदमित्यादिना । आद्ये आह *प्रतियोग्यतेति । द्वितीये आह *सर्षपेइति । आद्यहेतुं विघटयति *नचेति । अप्रसिद्धिमेवाह *नञ्सूत्रेइति । *एवम्–एतादृशम् । दृश्यते इत्यत्रान्वयः । यदीत्यनेनादर्शनमेवेति ध्वनितम् । *सूचितमिति । सूचितमेव, कैयटेनेत्यर्थः । एवं तत्साधकभाष्यानुपलम्भमुक्त्वा तत्साधकतदुपलम्भमाह *किञ्चेति । *विपरीतमिति । दर्शनक्रियाविशेषणम् । *नेत्युक्ते इति । उत्तरत्वेनोक्ते इत्यर्थः । *सन्देहइति । समभिव्याहृतपदस्य बोधकस्याभावान्निवृत्तिरूपार्थस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरबोधकत्वेन च तदप्रयोग एव स्यात् । वाचकत्वे तु सन्देहः स्यादित्यर्थः । तदाकारमाह *कस्येति । कस्य पदस्य पदार्थ इत्यर्थः । अभिधेयपरः पदार्थशब्दः सन्देहपदेन निर्णयाभावो विवक्षित इति तत्त्वम् । एतदाशयेनैवात एव नेत्युक्तमिति प्रागुक्तम् । एतेन

तत्र तथाङ्गीकारादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । तत्र परानुवादत्वेना- सिद्धान्तत्वात् । तपः श्रुतञ्चेत्याद्युक्त्वा तेषामपि तत्त्वस्य तत्रोक्तत्वा- दाह *गौरत्वादेरिति । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह *आतश्चेति । इतोऽपीत्यर्थः । कालः—श्यामः । आपणे—हट्टे । तत्तात्पर्यार्थमाह *तदा- रोपेति । *एतेन—भाष्येण । नैयायिकसंमतमपीदमित्याह *एतदेवेति । *उक्तम्—वर्धमानोपाध्यायैः । *अतएव—तस्य तत्र कारणत्वादेव । नन्वेवमभावस्य पृथगधिकरणाकाङ्क्षा समागतेति प्रागुक्तविरोधो ऽत आह *अथोति । एवं सति क्रियागुणान्यसमभिव्याहृतनञ इव तत्समभिव्याहृतनञोऽप्यारोपितत्वार्थकत्वमेवेति सर्वत्रैकरूपते- त्याशयेनाह *आरोपस्येति । एवञ्चेत्यादिः । *नञर्थः—नञ्द्यो- त्यः । अस्मिन्सिद्धान्ते तत्र बोधाकारमाह *अत्रेति । वाक्यघटक- मिदम् । अपिना "न न एकं प्रियम्" इत्यादि । *सन्देह इत्यादि । आदिना 'पीतः शङ्खो नास्ति' इत्यादिपरिग्रहः । नच विशिष्टसत्ताया अप्रसिद्धेः कथमारोपः । उक्तोत्तरत्वात् । एवेन प्रागुक्तबोधव्यवच्छेदः। नन्वनुभवसिद्धाभावबुद्धेरपलापः कथम् अत आह *आर्थस्त्विति । तमादायैव प्रतियोगिज्ञानप्रतिबन्धादि सङ्गमनीयम् । उक्तरीतिर्वा । *अत एव—तत्रापि तथैवाङ्गीकारादेव । नञियुक्तन्यायेनेति भावः । अत्राप्रमाणत्वं निराचष्टे *अतएवेति । तथाप्रतीतेरेवे- त्यर्थः । नन्वेवमसमासे क्व द्रव्यान्वयः, क्व क्रियाद्यन्वय इत्यत्र नियामकाभावादव्यवस्थापत्तिस्तव, मम तु भेदार्थकत्वे—आरोपिता- र्थकत्वे द्रव्यान्वयो ऽन्यन्ताभावार्थकत्वे क्रियाद्यन्वय इति व्यवस्था- सम्भवोऽत आह *एवञ्चेति । तथाऽर्थस्य प्रमाणसिद्धत्वे चेत्यर्थः । *संसर्गेति । तदितरेत्यादिः । उक्तं समर्थयते *इदमेवेति । *अन्यथा- अभावार्थकत्वे । तामेवाह *यदीति । नच तत्र लक्षणा नञ् द्योतकः । तथा सति तस्य विशेषणतापत्त्या प्रागुक्तदोषापत्तेः । तद् ध्वन- यन्नाह *तस्मादिति । इष्टसाधनत्वं विध्यर्थो नञ्समभिव्या- हारे त्वनिष्टसाधनत्वम्, इति नोक्तदोषो ऽत आह *अनिष्टेति । एतेन कलञ्जभक्षणाभावविषयकं कार्यमिति प्राभाकरोक्तमप्यपा- स्तम् । *अत एव—तस्यैव तच्छब्दार्थत्वादेव । अन्यथा तदसङ्गतिः स्पष्टैव । एतेन चिन्त्यमिदम् अनुभवसिद्धाभावबुद्धेरप- लापे मानाभावात् । किञ्च उक्तरीत्या तत्र अव्यवस्थापत्तेः । उक्तरी-

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २
(१६) मीमांसाबालप्रकाशः जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । ( मीमांसा ) २
(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि—मीमांसादर्शनम् । महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३
(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः । ( वेदान्तः ) ३
(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् । महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । १३
(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् । श्रीभास्कराचार्यविरचितं सम्पूर्णम् ( वेदान्तः ) ३
(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम् । आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीतिप्रसिद्धया समेतम् । ( वेदान्तः ) १४
(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता १
(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् ८
(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीब्रजनाथभट्टकृता ( वेदान्तः ) ... २
(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः । अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ... २
(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम् । श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाऽभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवीयुतम् २
(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः । बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः । माणिभद्रकृतटीकया सहितः । हरिभद्रसूरिकृतः । ... ... १
(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः । प्रमेयरत्नार्णवश्च ... ... १
(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधित्या जागदीशी टीका । १३
(३०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः । सापिण्ड्यदीपकश्च ११
(३१) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ६
(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः ... ... ४
(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा । श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता । ... ... २
(३४) प्रस्थानरत्नाकरः । गोस्वामिश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजविरचितः ... २
(३५) वेदान्तपारिजातसौरभं नाम ब्रह्ममीमांसाभाष्यं श्रीनिम्बार्काचार्यविरचितम् । १
(३६) योगदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणतीर्थविरचित—योगसिद्धान्तचन्द्रिकासमाख्यया व्याख्यया संवलितम् । २
(३७) वेदान्तदर्शनम् । परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानन्दसरस्वतीस्वामिकृत ब्रह्माऽमृतवर्षिणीसमाख्यव्याख्यासंवलितम् । ४
(३८) विश्वप्रकाशः । कोशः । विद्वद्वरश्रीमहेश्वरसूरिविरचितः । ... ... २
(३९) श्रीसुबोधिनी । श्रीवल्लभाचार्यविनिर्मिता श्रीमद्भागवतव्याख्या गोस्वामीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचितटिप्पणीसहिता । श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धजन्मप्रकर्ण श्रीसुबोधिनीटिप्पण्योः-प्रकाशः गोस्वामि श्रीश्री पुरुषोत्तमजीमहाराज विरचित ३
(४०) वीरमित्रोदयः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः पूजाप्रकाशः । ४
(४१) वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः । श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः । श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः । वेदान्तकारिकावली श्रीपुरुषोत्तमप्रसाद शर्म्मकृता अध्यात्मसुधातरङ्गिण्याख्यटीकयासहिता ३
(४२) स्वानुभवादर्शः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यनारायणाश्रमशिष्यमाधवाश्रमविरचितः । स्वकृतटीकाविभूषितश्च । १

(४३) याज्ञवल्क्यस्मृतिः । बालम्भट्टीसमाख्यव्याख्यासमलङ्कृतमिताक्षरासहिता । व्यवहाराध्यायः ... ... ... ११

श्रीमद्दुर्बलाचार्य बालम्भट्टाभ्या विरचितकुञ्चिकाकलाख्यटीकाद्वयसंवलिता । ७

(४४) गादाधरी । श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृता । श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता । ४

(४५) शास्त्रदीपिका । श्रीपार्थसारथिमिश्र प्रणिता । रामकृष्णविरचितयुक्तिस्नेहप्रपुरण्याख्यव्याख्यया सहिता तर्कपाद । ५

(४६) वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा महामहोपाध्याय- श्रीनागेशभट्टविरचिता ।

(४७) व्याकरणसिद्धान्तसुधानिधिः । पर्वतीय विश्वेश्वरसूरिविरचितः । ६

(४८) वीरमित्रोदयः । लक्षणप्रकाशः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ६

(४९) बृहदारण्यकवार्त्तिकसार श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । महेश्वरतीर्थकृतयालघुसंग्रहाख्यया टीकया समलंकृतः । ४

(५०) वीरमित्रोदयः । राजनीतिप्रकाशः । महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः । ४

पत्रादिप्रेषणस्थानम् { हरिदासगुप्तः, चौखम्बा बनारस सिटी